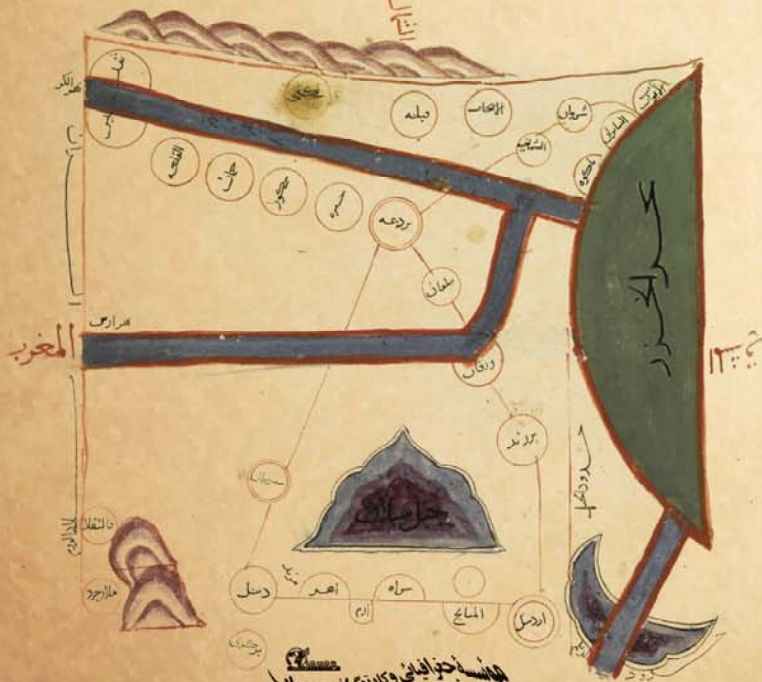

ارمنستان در نقشه های تاریخی جهان میراث فرهنگی

روبن گالیچیان (قالیچیان)

صورت ارمنیه واران واذرخان

مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب
شماره ثبت: ۱۳۱۵
Sahab Geographic & Drafting Institute
تاسیس ۱۳۱۵ شمسی - ۱۹۳۶ میلادی

دانشگاه
در نقش‌ها و تاریخچه جهان
میراث فرهنگی

روبن گالچیان

دانشگاه
در نقش‌ها تاریخچه جهان
میراث فرهنگی

ترجمه آرمنوش آراکلیان

 مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب
نامی آشنا در جغرافیای ایران
Sahab Geographic & Drafting Institute
تاسیس ۱۳۱۵ شمسی - ۱۹۳۶ میلادی

تهران - خیابان سمیه، بین شریعتی و بهار، شماره ۳۰،

تلفن ۷۷۵۳۵۹۰۷ - ۲۱ + فکس ۷۷۵۳۵۹۰۷ - ۲۱ +

وب سایت : www.sahabmap.com

عنوان کتاب به زبان اصلی:
Historic Maps of Armenia
The Cartographic Heritage
ارمنستان در نقشه‌های تاریخی جهان
میراث نقشه‌نگاری
پدیدآورنده: روبن گالیچیان (قالیچیان)
مترجم: آرمنوش آراکلیان
ویراستار: مریم فکوربان

سرشناسه	: قالیچیان، روبن Galichian, Rouben
عنوان و نام پدیدآور	: ارمنستان در نقشه‌های تاریخی جهان: میراث نقشه‌نگاری/ روبن گالیچیان؛ ترجمه‌ی آرمنوش آراکلیان؛ ویراستار مریم فکوربان
مشخصات نشر	: تهران: موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری	: ۱۲۰ ص: مصور، نقشه.
شابک	: 978-600-267027-4
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: عنوان اصلی: Historic maps of Armenia : the cartographic heritage, 2004.
یادداشت	: کتابنامه: ۱۰۴.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: نقشه‌کشی -- ارمنستان -- تاریخ
موضوع	: Cartography -- Armenia -- History
موضوع	: ارمنستان -- جغرافیای تاریخی -- نقشه‌ها
موضوع	: Armenia -- Historical geography -- Maps
موضوع	: ارمنستان -- تاریخ -- نقشه‌ها
موضوع	: Armenia -- History -- Maps
شناسه افزوده	: آراکلیان، آرمنوش، ۱۳۳۵ - مترجم
رده بندی کنگره	: G۲۱۶۴/۶۱
رده بندی دیویی	: ۹۱۷/۴۶۵۶
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۳۳۷۰۸۸

شماره انتشاراتی ۹۹۰۶

مشخصات نشر:

چاپ اول: دیماه ۱۳۹۹

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

ناشر: موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب

چاپ: خجسته نو

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۶۷-۰۲۷-۴

کلیه حقوق محفوظ است

فهرست

پنج	پیشگفتار
هفت	سخن ناشر
نه	دیباچه
۱	ارمنستان، مروری در تاریخ
۳	تاریخچه کوتاه نقشه‌های ارمنستان
۱۷	فهرست عنوان‌های به کار رفته در این کتاب
۲۱	فهرست نقشه‌های کتاب
۲۵	نقشه‌ها و توضیحات
۱۰۳	کتاب شناسی
۱۰۵	دیگر آثار دکتر روبن گالیچیان

پیش‌گفتار

کریستوفر واکر^۱

مجموعه نقشه‌ها و متون تحقیقاتی در این کتاب مؤید آن‌اند که نقشه‌های قدیمی بیش از آنکه اشیائی جذاب و چشم‌نواز برای تزیین دیوارها باشد ابزاری نفیس و حیاتی برای مطالعه تاریخ، علوم و تجارت بین‌الملل است. بدون مطالعه نقشه‌های جغرافیایی دقیق محال است بتوان تحولات سیاسی جهان قدیم و دنیای امروز را بررسی کرد. بدون اطلاع از ویژگی‌های یک منطقه و ارتباطات آن نمی‌توان سازمان قدرت را مورد بررسی قرار داد. بیشتر حماقت‌ها و سوء تفاهم‌های ملل مختلف، چه از جانب حاکمان و چه از جانب شهروندان، به دلیل بی‌اطلاعی از نقشه‌ها (یا دیدن نقشه‌هایی با مقیاس کوچک و نادرست) است. جنگ و صلح، هر دو، نیاز به نقشه‌های جغرافیایی جامع و بی‌نقص دارد. پژوهشگران تاریخ نیز همواره باید نقشه‌های دقیق مربوط به حوزه تحقیقاتی خود را در دست داشته باشند.

مطالعاتی که نتایج آن در این کتاب منتشر شده حاکی از آن است که رشد دانش نقشه‌نگاری و پیشرفت علوم به موازات یکدیگر صورت گرفته. پیشرفت این دانش در آغاز، نزد یونانیان اسکندریه، سریع بود. سپس، طی چندین قرن متوالی، به کندی گرایید و گاه، در مسیر عکس گام برداشت تا نخستین سال‌های دوران مدرن و آغاز روش علمی و پژوهشی. بازرگانان دریایی (یا دزدان دریایی) نیازی مبرم به نقشه‌های بسیار دقیق داشتند. راز این نقشه‌ها، که در این کتاب شرح داده شده، جالب توجه است.

---

^۱ Christopher Walker، تاریخ‌نگار انگلیسی و نویسنده کتاب‌ها و مقالات گوناگون در حوزه تاریخ و سیاست.

نقشه‌های جغرافیایی از لحاظ سیاسی اهمیت بسیار دارند. مجموعه حاضر برای تشخیص واقعیت‌ها از جعلیات، درباره ذکر نام «ارمنستان» یا حذف آن در نقشه‌های قدیمی، بسیار سودمند است. نقشه‌نگاران، تا اواخر قرن نوزدهم، با ذکر نام «ارمنستان» در نقشه‌ها مشکلی نداشتند. شاید، به نقشه‌نگاران آن دوران امر نشده بود که برخی اصطلاحات جغرافیایی را مخدوش کنند. به احتمال بسیار، فرمانروایان آن دوران هنوز وجدان اخلاقی داشتند.

این کتاب کوچک اما حاوی تحقیقات ارزشمند به ما یادآور می‌شود که برای تدوین نقشه‌های صحیح چه مشکلات عملی‌ای باید برطرف شود و اینکه امروزه نقشه‌های جغرافیایی برای بررسی تاریخ، توسعه آرمان‌های سیاسی و رشد تجارت نیازی حیاتی محسوب می‌شود.

کریستوفر واکر

سخن ناشر

آشنائی نگارنده با دکتر روبن گالیچیان از نوزدهمین نمایشگاه کتاب تهران در سال ۱۳۸۵ آغاز شد. در غرفه انتشارات ناپری به کتاب *نقشه های تاریخی ارمنستان*, *Historic Maps of Armenia*, *The Cartographic Heritage* برخوردم و تنها نسخه موجود را خریداری و با مطالعه آن حاصل سال ها زحمت و تلاش ایشان را در دست داشتم. کاری سترک که با گردآوری، پژوهش و بررسی ده ها نقشه ارزشمند تاریخی از منطقه قفقاز و سرزمین ارمنستان که در طول تاریخ توسط جغرافیدانان و نقشه نگاران بزرگ جهان از ایرانی و اروپائی، مسلمان و مسیحی از آغاز تمدن بشری تا سده بیستم میلادی ترسیم شده بود، پرداخته و مجموعه نفیس و ارزشمندی را فراهم آورده بود. بویژه دقت فراوان در مورد نام خلیج فارس در این نقشه ها، نشان از توجه و امان نظر وی درباره این نام تاریخی داشت.

ملاقات نگارنده با دکتر گالیچیان در حاشیه کنفرانس بین المللی ایران و قفقاز که به همت دانشگاه آریا و دوست مشترکمان دکتر گارنیک آساطوریان در ژوئن ۲۰۰۸ میلادی در شهر زیبای ایروان تشکیل شد، سرآغاز دوستی و همکاری متقابل موسسه جغرافیائی سحاب و دکتر گالیچیان در زمینه جغرافیای تاریخی و نقشه های کهن و آنتیک ایران و جهان گردید.

مطالعه کتاب *نقشه های تاریخی ارمنستان* مرا به یاد زحمات زنده یاد استاد عباس سحاب انداخت که برای تدوین نخستین مجلد (از مجلدات پنج گانه) *اطلس نقشه های جغرافیائی و اسناد تاریخی خلیج فارس* در طول چهار سال از ۱۳۴۵ تا ۱۳۴۹ با تلاش فراوان کتاب و مجموعه مستندی را از نقشه های کهن تاریخی قبل از میلاد تا قرن بیستم میلادی، از نقشه های جهان تا نقشه های منطقه ای در اثبات اصالت نام خلیج فارس فراهم آورد و چاپ و منتشر کرد و در ادامه کار بر آن شد تا مجموعه ای از نقشه های کهن ایران فراهم آورد که در ۳۰۰ صفحه تحت عنوان *Atlas of Old and Historical Maps of Iran* به قطع سلطانی و به زبانهای فارسی، انگلیسی و آلمانی در سال ۱۳۵۰ چاپ و منتشر شد.

پس از درگذشت استاد عباس سحاب در سال ۱۳۷۹، در ادامه کار وی، نگارنده با کمک همکاران دانشگاهی چند جلد *اطلس* برای نقشه ها و اسناد تاریخی خلیج فارس به زبانهای فارسی و انگلیسی تالیف و تدوین کرده و برای گردآوری گنجینه عظیمی از اسناد معتبر و نقشه های اصیل

ایران و خلیج فارس، برای بازدید از کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی، رنج سفرهای بسیار به کشورهای مختلف جهان را به جان خریده‌ام.

به همین جهت به زحمات خستگی‌ناپذیر دکتر گالیچیان آگاه می‌باشم. بخصوص که ایشان علاوه بر گردآوری نقشه‌ها، با دقت زیاد به شرح و توضیحات دربارهٔ یکایک آنها پرداخته و در کنار نقشه‌های تاریخی و کهن ارمنستان در حقیقت کتابی در تاریخ کارتوگرافی و نقشه‌نگاری تالیف کرده است. همچنین تالیف و تدوین بیش از یازده جلد کتاب در زمینهٔ نقشه‌های تاریخی علاوه بر سخنرانی‌ها و ارائهٔ مقالات در کنفرانس‌ها و مجامع بین‌المللی در طول پانزده سال گذشته نشان از علاقمندی و تلاش و کار شبانه‌روزی وی می‌باشد.

موسسه جغرافیائی و کارتوگرافی سحاب که چاپ و انتشار متن فارسی این مجموعهٔ ارزشمند را بعد از انتشار آن به زبان‌های ارمنی و انگلیسی برعهده گرفته، ضمن آرزوی سلامتی و موفقیت بیشتر برای این دانشمند فرهیخته و پژوهشگر ارجمند، امیدوارست که همکاری‌های فیما بین گسترش و توسعه یافته و بتوانیم در زمینهٔ تالیف و تدوین و انتشار آثار مشترک توفیق یابیم.

محمد رضا سحاب

رئیس هیأت مدیره

موسسه جغرافیائی و کارتوگرافی سحاب

آذر ماه ۱۳۹۹

دیباچه

روزی که در ۱۹۷۶م تعدادی نقشه قدیمی خریدم و شروع به مطالعه آنها کردم در نظر داشتم از نقشه‌های جغرافیایی نقشه‌نگاران معروف جهان درباره منطقه ارمنستان مجموعه‌ای برای خود تهیه کنم. پس از سالیان دراز مطالعه و پژوهش و با تشویق دوستان، سرانجام تصمیم به تدوین و چاپ کتاب گرفتم. اولین کتابم، در ۲۰۰۴م، به زبان انگلیسی و در قطع بزرگ با عنوان نقشه‌های تاریخی ارمنستان (*Historic Maps of Armenia*) منتشر شد. سپس، در ۲۰۰۵م ترجمه ارمنی کتاب را به همان شکل و با اندکی اصلاحات چاپ کردم. هر دو کتاب‌هایی بزرگ و قطورند. برای اینکه کتاب به آسانی در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد و مطالعه آن نیز راحت‌تر باشد، در ۲۰۱۴م، خلاصه مطالب را با کمتر از نیمی از نقشه‌ها به زبان انگلیسی تدوین و در کتابی کوچک‌تر، منتشر کردم. ترجمه ارمنی آن در ۲۰۱۸م چاپ شده است. در نوامبر ۲۰۱۹م، نیز ترجمه ترکی کتاب در استانبول انتشار یافت.

ترجمه فارسی کتاب از متن انگلیسی و ارمنی شامل همان توضیحات و نقشه‌های جغرافیایی ارزشمندی است که برجسته‌ترین جغرافی‌دانان و نقشه‌نگاران تاریخ آنها را تهیه کرده‌اند. نقشه‌هایی که در این کتاب ارائه شده امروزه جزو نفیس‌ترین میراث نقشه‌نگاری جهان به‌شمار می‌رود. به همین دلیل، نام کتاب را *ارمنستان در نقشه‌های تاریخی جهان* گذاشتم. طی پژوهش به کهن‌ترین نقشه جهانی دست یافتیم که نام ارمنستان (سرزمین آرات یا اورارتو) در آن ذکر شده است. سپس، به نقشه‌های یونان باستان، اسکندریه و آثار نقشه‌نگاران اسلامی و مسیحی در سده‌های میانه پرداختم و از دوران نوزایی اروپا، به منابع امروزی رسیدم. همچنین، تاریخچه مختصر نقشه‌نگاری از دوران کهن تاکنون، تحولات و پیشرفت‌های دانش نقشه‌نگاری، اطلاعاتی درباره نقشه‌های ارمنستان و نیز، شرح زندگی و فعالیت برخی جغرافی‌دانان و نقشه‌نگاران سرشناس را در کتاب آورده‌ام.

با دیدن نقشه‌های کتاب خواننده مشاهده خواهد کرد کشور ارمنستان (Armenia)، که زمانی به فلات ارمنستان شهرت داشت، در منطقه‌ای واقع در جنوب رشته‌کوه‌های قفقاز، شرق آسیای صغیر و بین دریای سیاه و دریای خزر قرار گرفته و در طول تاریخ، با مناطق زیر هم‌مرز بوده است:

از شمال: ایبریا (Iberia)، کلخیس - ابخازیه (Colchis/Abkhazia) و میگرلیا (Migrelia)، که به یکدیگر پیوسته‌اند و گرجستان امروزی را تشکیل می‌دهند.

از شرق: آلبانی قفقاز یا آژان، داغستان، شیروان، شکی، تالش، که اکنون برخی از آنها در خاک جمهوری آذربایجان است. از جنوب شرق: ایران باستان، سرزمین هخامنشیان و ساسانیان و استان آتروپاتن (Atropaten) یا آذربایجان ایران، که امروزه در کشور ایران قرار دارد. از جنوب غرب: رود دجله، بابل، آشور و کردستان، که اکنون برخی از آنها در کشور عراق است.

از غرب: لیدیا (Lidia) و فریگیای (Phrygia) باستانی، سرزمین بیزانس (Byzantium)، امپراتوری عثمانی تا ۱۹۲۳م و ترکیه امروزی و رودخانه فرات.

ارمنستان باستانی شامل دو قسمت بود: ارمنستان بزرگ، واقع در فلات ارمنستان و ارمنستان کوچک، در جنوب غرب و جنوب غربی آن، بیرون از فلات ارمنستان. در طول بیش از ۲۵ قرن در مرزهای ارمنستان تغییراتی عظیم رخ داده و مساحت آن متغیر بوده؛ زمانی به اندازه مجموع مساحت آلمان و فرانسه وسعت داشت اما اکنون به اندازه کشور بلژیک است.

پس از سالهای ۱۹۲۰م گاه، فلات ارمنستان یا ارمنستان کوهستانی را، به عمد یا به سهو، آناطولی شرقی می‌نامند، عنوانی که مقاصد سیاسی دارد و نادرست است زیرا فلات ارمنستان در شرق آناطولی واقع شده و جزو آن نیست. فلات ارمنستان در شرق آسیای صغیر قرار گرفته و در حد فاصل آنها، دشت منطقه سیواس و قیصریه واقع شده. نام آناطولی شرقی را حکومت عثمانی و ترکیه بر فلات ارمنستان نهادند. آنان قصد داشتند هر اسمی را که به ارمنی و ارمنستان مربوط می‌شود از محدوده خاک ترکیه حذف و به‌طور کامل، نام «ارمنستان» و «ارمنی» را از اراضی ترکیه امروزی پاک کنند، یعنی از سرزمین‌هایی که ارمنیان، تا قبل از ۱۹۱۵م، دست کم ۲۵۰۰ سال در آن زیسته‌اند.

در دست‌نوشته‌های متعلق به عثمانی قبل از سده هجدهم میلادی، به ویژه در آثار مصطفی بن عبدالله (۱۰۱۷-۱۰۶۷ ق)، مشهور به کاتب چلبی یا حاجی خلیفه، نخستین جغرافی‌دان عثمانی، مناطق وان، ارزروم و قارص (Kars) ارمنستان نامیده شده (نقشه‌های ۲۹، ۵۵، ۵۶، ۵۷). عنوان بخش ۴۱ دست‌نوشته چلبی «ارمنستان غربی» است که تحت سلطه عثمانی بوده. نام ارمنستان در همه آثار او به چشم می‌خورد اما در سده نوزدهم و بیستم میلادی، در کتاب‌های جدید ترکیه، نام ارمنستان به تدریج از منطقه حذف شد و عنوان «آناطولی شرقی» جای آن را گرفت. ترکی کردن اسامی امروزه به جایی رسیده که در نسخه چاپی قرن بیستم کتاب چلبی عنوان بخش ۴۱ را نیز به «آناطولی شرقی» تغییر داده‌اند. حتی، قالی‌ها و گلیم‌های بافت وان، ارزروم و دیگر مناطق ارمنستان غربی را به «آناطولی شرقی» نسبت می‌دهند.

تا همین اواخر، در ترکیه کتاب‌ها و نقشه‌های گردشگران را، اگر در آنها نامی از ارمنی و ارمنستان در خاک ترکیه ذکر شده بود، ضبط می‌کردند. از دستاوردهای بزرگ مصطفی کمال آتاترک تغییر حروف عربی به حروف لاتین در زبان ترکی بود. با این کار، اسناد و بایگانی‌های قدیمی، که اسامی ارمنی و نام ارمنستان در آنها بود، برای نسل جدید ترکیه کاملاً ناخوانا و نامفهوم شد. در کتاب‌هایی که با حروف لاتین تجدید چاپ می‌شود، نیز تدوین‌کنندگان هر نام و مطلبی را، که به ارمنی و ارمنستان مربوط باشد، بی‌پروا حذف می‌کنند یا تغییر می‌دهند.

دربارهٔ مواضع امروز جمهوری آذربایجان کافی است خاطر نشان کنیم که شماری از «تاریخ‌نگاران» آذربایجانی می‌کوشند اثبات کنند که ارمنیان را روس‌ها در قرن نوزدهم میلادی به منطقهٔ قفقاز آورده‌اند و پیش از آن، در مناطق جنوبی قفقاز فقط آلبانیایی‌ها، یعنی همان ارانیان، که بنا بر ادعای این افراد اجداد آذربایجانی‌ها ساکن بودند. تاریخ‌نگاران ترکیه نیز سعی دارند ثابت کنند که اقوام ترک بومی‌های آسیای صغیر، یعنی آناتولی، هستند که بیش از پنج هزار سال در این سرزمین‌ها زندگی کرده‌اند. اگر گفتهٔ آنان را بپذیریم، حضور ارمنستان در این منطقهٔ جغرافیایی مورد تردید قرار می‌گیرد، چیزی که کلیهٔ نقشه‌های چاپ شده در این کتاب و میلیون‌ها نقشهٔ موجود در سراسر جهان با آن مغایرت دارد.

این موضوع همان قدر اشتباه است که ارمنستان - یا حتی گرجستان و آذربایجان - را «ماورای قفقاز»، یعنی «در آن سوی قفقاز»، بنامند. چنانچه روسیه و دیگر کشورهای شمالی این اصطلاح را به کار برند، از لحاظ جغرافیایی، صحیح است اما کاربرد آن از سوی کشورهای واقع در جنوب قفقاز صحیح نیست. اگر در جایگاه ایران قرار داشته باشیم، «ماورای قفقاز» یعنی روسیه و همسایگانش می‌باشد.

نکتهٔ مهم دیگر اینکه پس از یورش اقوام ترک به ارمنستان و تأسیس امپراتوری عثمانی در سدهٔ چهاردهم و پانزدهم میلادی گاه منطقهٔ ارمنستان و به‌ویژه، ارمنستان بزرگ را «تورکومانیا» (Turcomania) نامیده‌اند. این اسم در سدهٔ هفدهم و هجدهم میلادی در تعداد اندکی از نقشه‌هایی که ترکیه را نشان می‌دهد به معنای «ارمنستان ترکی» استفاده شده است. در همین دوران، برخی نقشه‌نگاران هلندی نیز این اسم را برای ارمنستان به‌کار برده‌اند. تورکومانیا نامی است مرکب از ترکیه و آرمینیا. از آغاز قرن نوزدهم میلادی این نام دیگر استفاده نمی‌شود.

در متن کتاب، هرگاه از ایبریا نام برده‌ام منظور ایبریای قفقاز است که با پیوستن به کشورهای کلخیس، میگرلیا و چند کشور کوچک دیگر گرجستان امروزی را تشکیل داده‌اند. نام آلبانی به آلبانی قفقاز اشاره می‌کند، یعنی آغوانک ارمنی یا آرژان فارسی و عربی.

در تمام نقشه‌ها و مکتوبات تاریخی، تا سال ۱۹۱۸م، آتروپاتن (نام قدیمی آذربایجان) در کنارهٔ جنوبی رود ارس، در جنوب ارمنستان و داخل مرزهای ایران امروز، قرار دارد. نام «آذربایجان»

از زمانی برای منطقه واقع در شمال رود ارس به کار برده شد که در سال ۱۹۱۸م، پس از انقراض روسیه تزاری، کشورهای جنوب قفقاز از جمله ارمنستان، آذربایجان و گرجستان استقلالی کوتاهمدت به دست آوردند. از بین این سه جمهوری نام‌های ارمنستان و گرجستان سده‌های متمادی وجود داشته اما آذربایجان/ آذربایجان نامی جدید در این منطقه است که از نام استان آذربایجان کشور همسایه، یعنی ایران، واقع در جنوب رود ارس گرفته شده. منطقه‌ای که نام جدید آذربایجان را بر آن نهاده‌اند پیش از این بین خان‌نشین‌های مختلف تقسیم شده بود و در گذشته، هریک از نواحی این منطقه نام مستقل خود را داشت؛ برای مثال، آرآن، دربند، شیروان، داغستان، طالش، شکی و خان‌های دیگر.

بیشتر نقشه‌هایی که در این کتاب مشاهده می‌شود به نحوی مربوط به ارمنستان است ولی به معنای آن نیست که همه نقشه‌های منطقه ارمنستان ارائه شده است. در انتخاب نقشه‌های این کتاب به نکات زیر توجه کرده‌ام:

اول اینکه از لحاظ نقشه‌نگاری ارزشمند باشد. دوم، نمونه معتبری از نقشه‌نگاری دوره خود باشد و دیگر اینکه نقشه‌ای باشد که به بهترین نحو پیشرفت‌ها و سبک زمانه خود را نشان دهد. برای این منظور از مجموعه عظیم و نفیس کتابخانه بریتانیا استفاده کرده‌ام. همچنین، از کتابخانه‌ها و موزه‌های فرانسه، ایتالیا، آلمان، ایران، ارمنستان، آمریکا و ... نیز بهره بسیار برده‌ام.

نام نقشه‌نگار، اندازه‌ها، منابع و تاریخ رسم نقشه و علاوه بر آن، ویژگی‌ها و نوع نقشه‌ها نیز شرح داده شده است. درباره نحوه نمایش ارمنستان و مرزهای آن نیز در نقشه‌ها توضیحاتی مفید آورده شده است

در انواع نقشه‌هایی که در این کتاب به چاپ رسیده - شامل نقشه‌های جهان‌نما و نقشه دریاها، خشکی‌ها و سرزمین‌های مختلف - ارمنستان به نحوی همه نقشه‌ها به دست متخصصان خارجی (غیر ارمنی) تهیه شده، به جز چند نقشه مهم ارمنی زبان (نقشه‌های شماره ۱۴، ۳۶، ۳۷، ۴۶ و ۶۱). در بخش اصلی کتاب، هر نقشه متنی به همراه دارد که شامل توضیحاتی مفصل درباره آن می‌باشد. همچنین، نقشه‌های مختلفی از ارمنستان و مناطق پیرامون آن انتخاب و ارائه شده و به ترتیب تاریخ در کتاب جای گرفته‌اند.

با مشاهده نقشه‌ها به این نتیجه می‌رسیم که در این منطقه فقط دو کشور ایران و ارمنستان قدمتی بیش از ۲۶۰۰ سال دارند. نام ترکیه در نقشه‌ها از اواسط سده چهاردهم میلادی پدید آمده، یعنی ۲۰۰۰ سال پس از نام ارمنستان. گرجستان، همچون کشوری واحد، در سده یازدهم میلادی شکل گرفت و از سده چهاردهم میلادی، در نقشه‌ها حضور پیدا کرد. پیش از آن، به جای گرجستان، از کلخیس، ایبریا، میگرلیا، ایمرتیا (Imeretia) و ... نام برده می‌شد. درباره آذربایجان باید بگویم که کشوری به این نام در سال ۱۹۱۸م پدید آمد.

روبن گالیچیان

لندن، ایروان، ۲۰۲۰م

ارمنستان، مروری بر تاریخ

ارمنیان ساکنان بومی فلات ارمنستان‌اند که بین آسیای صغیر، ایران و جنوب قفقاز واقع شده. آنان گروهی از اقوام هند و اروپایی هستند که «های» نامیده می‌شوند. ساختارهای سیاسی - نظامی در این منطقه در نیمه هزاره دوم پیش از میلاد شکل گرفته - برای نمونه قوم هایاسا (Hayasa) که ریشه‌های هیتی^۱ دارند.

پیشینیان ارمنیان جزئی از این نظام بودند و بخش عمده آن را تشکیل می‌دادند. آنها همچنین تشکیل‌دهنده جمعیت اصلی اورارتو (Urartu) بودند، حکومت شرقی باستانی در منطقه کوهستانی ارمنستان (سده ششم تا نهم پیش از میلاد). پس از انقراض اورارتو در قرن ششم میلادی حکومت‌های ارمنی، پایپی، تا قرن پنجم، جایگزین یکدیگر شدند. گاهی نیز، قلمروشان گسترده‌تر شده و از محدوده فلات ارمنستان نیز فراتر رفته است، مانند دوران تیکران کبیر، در قرن یکم پیش از میلاد، که از دریای خزر تا مدیترانه را شامل می‌شد.

پس از چهار قرن و نیم انقطاع، حکومت ارمنستان در قرن نهم میلادی از نو برقرار شد و تا نیمه‌های قرن یازدهم میلادی ادامه یافت. اگرچه چندین امیرنشین یا فرمانروایی مستقل در فلات ارمنستان وجود داشت و با آنکه حکومت ارمنی در کیلیکیه (Cilicia)، خارج از مرزهای ارمنستان، بین سده دوازدهم تا چهاردهم میلادی برقرار بود حکومت ملی، به معنای واقعی، بار دیگر در اوایل قرن بیستم، استقرار یافت. در ۱۹۱۸م، جمهوری ارمنستان، به مساحت حدود ۶۰ هزار کیلومتر مربع، در سرزمین ارمنستان شرقی تأسیس شد. در ۱۹۲۰م، جمهوری شوروی سوسیالیستی ارمنستان به وجود آمد و در پی سیاست‌های توسعه‌طلبانه دولت‌های ترکیه و اتحاد جماهیر شوروی، مساحت آن به ۲۹۸۰۰ کیلومتر مربع کاهش یافت.

در اینکه ارمنیان فاقد حکومت توانسته‌اند با وجود گذر سالیان دراز همچنان پایدار بمانند و حکومتی نو ایجاد کنند عوامل بسیاری دخیل بوده، از جمله دین توحیدی مسیحیت و کلیسای خودمختار ارمنی (در سال ۳۰۱م، مسیحیت دین رسمی ارمنستان شد) و پس از آن، زبان ارمنی (حروف الفبای ارمنی در سال ۴۰۵م به دست مسروپ ماشتوس ابداع شد) که دو عامل مهم برای حفظ هویت قومی بوده‌اند.

تلاش دیرینه ارمنیان برای استقرار حکومت، تحت تأثیر سیاست‌های اروپا و روسیه برای نفوذ در خاورمیانه، شکل دیگری به خود گرفت. در این میان، «مسئله ارمنی» در محافل بین‌المللی مطرح

---

۱ Hittite، هیتی‌ها از اقوام باستانی در شرق آسیای صغیر بودند که نخستین حکومتشان به سده هجدهم پیش از میلاد بازمی‌گردد. قوم هایاسا، که ریشه‌های هیتی دارند، از اقوام باستانی فلات ارمنستان هستند. این قوم از ادغام تدریجی اقوام هند و اروپایی در سده سیزدهم تا پانزدهم پیش از میلاد در منطقه‌ای بین دریای سیاه، رود فرات، کوه‌های توروس (Taurus) و دریاچه وان پدید آمدند. به همین دلیل، ارمنیان خود را «های» و کشورشان را هایاستان (Hayastan) می‌نامند. - م

شد و با پیمان صلح سن استفانو (San Stefano) و کنگره برلین در ۱۸۷۸م رسمیت پیدا کرد. از ۱۸۹۰م تا آغاز جنگ جهانی اول، جمعیت ارمنی ساکن امپراتوری عثمانی، پی‌درپی قتل‌عام و ده‌ها هزار ارمنی قربانی شدند. وقوع جنگ جهانی اول به دولت ترکان جوان فرصتی مناسب داد تا «مسئله ارمنی» را به طور کل، از طریق پاک‌سازی قومی و نابود کردن جمعیت ارمنی بومی ترکیه، حل کنند. در ۱۹۱۵-۱۹۲۳م، ارمنیان قتل‌عام و به‌اجبار، کوچ داده شدند. موج کشتارها و قتل‌عام تا مناطق جنوبی قفقاز - مانند باکو در ۱۹۱۸م و شوشی در ۱۹۲۰م - نیز رسید. دیاسپورای ارمنی، که از سده‌های میانی، به دنبال تهاجم بیگانگان و نبود دولت و حکومت تشکیل شده بود، پس از وقوع قتل‌عام به دست دولت عثمانی، به سرعت و بسیار پرجمعیت شد.

در پایان دهه ۱۹۸۰م، در اواخر حکومت شوروی، اوضاع سیاسی ارمنستان دگرگون شد و جنبشی مردمی به راه افتاد که خواهان اتحاد قراباغ کوهستانی (سرزمین ارمنی در قلمرو آذربایجان) به جمهوری ارمنستان بود. در ۱۹۹۰م، نخستین بار در نظام شوروی، انتخابات مردمی در ارمنستان برگزار شد. در ۲۳ اوت ۱۹۹۰، جمهوری ارمنستان شوروی راه، با تصویب مجلس، جمهوری ارمنستان نامیدند و در ۲۱ سپتامبر ۱۹۹۱م، با برگزاری همه‌پرسی، ارمنستان از اتحاد جماهیر شوروی جدا شد و جمهوری ارمنستان مستقل پدید آمد.

از سده‌های میانی تا به امروز، ارمنستان، در جایگاه کشوری مسیحی، از سه طرف با کشورهای مسلمان همسایه بوده که هر یک مواضعی کاملاً متضاد در قبال آن داشته‌اند. از این سه کشور مسلمان دو کشور همواره قصد نابودی ارمنستان و ارمنیان و برچیدن نسل آنان را از زادبوم خود داشته‌اند. آنان حتی منکر این هستند که ارمنیان از دیرباز در جنوب قفقاز، در اراضی ترکیه امروزی، وجود داشته‌اند.^۱ دولتمردان و دست‌اندرکاران جمهوری ترکیه و جمهوری آذربایجان برای رسیدن به اهداف خود بارها دست به تخریب و انهدام آثار باستانی، دیرها و کلیساهای بزرگ و کوچک ارمنی در اراضی اشغالی زده‌اند که هنوز هم ادامه دارد. اغلب هم، برای اینکه نابودی اماکن تاریخی به حیثیت دولت‌هایشان در محافل بین‌المللی لطمه‌ای وارد نسازد، اقدام به تحریف تاریخ و آثار باستانی کرده‌اند و آن میراث فرهنگی را از آن خود ساخته‌اند.

در حالی که ایران، سومین کشور همسایه تاریخی و باستانی ارمنستان، بر خلاف دو کشور دیگر، برای مرمت و حفظ آثار باستانی ارمنی در ایران، از هیچ تلاشی فروگذار نکرده است. مقامات دولت جمهوری اسلامی ایران برای ثبت بناهای تاریخی و کلیساهای باستانی ارمنی در فهرست میراث فرهنگی جهانی یونسکو، در سازمان ملل متحد، دست به اقدامات بسیاری زده‌اند. در حال حاضر، ارمنیان ایران، که اقلیتی دینی در کشور محسوب می‌شوند، مانند دیگر هموطنان ایرانی، راحت و آسوده و در امنیت کامل زندگی می‌کنند.

---

۱ روبرین گالیچیان (قالیچیان)، جعل تاریخ، آذربایجان، ارمنستان و جدال بر سر اوها، ترجمه بابک واحدی (تهران: بی‌نا، ۱۳۹۲)؛ همو، برخورد تواریخ در جنوب قفقاز، بازنگاری نقشه‌های آذربایجان، ارمنستان و ایران، ترجمه پروین دانشور (تهران: ثالث، ۱۳۹۴).

تاریخچه کوتاه نقشه‌های ارمنستان

۱- مقدمه

ارمنیان بیش از ۲۵۰۰ سال به طور مستمر در فلات ارمنستان و مناطق پیرامون آن زیسته‌اند. از روزگار کهن، این کشور به نام‌های اورارتو، ناییری (Nairi)، آرمینیا (Armenia)، هایاستان و هایک (Hayk) معروف بوده است. این اسامی در نقشه‌ها، دست‌نوشته‌ها، حکاکی‌ها و مستندات به جای مانده از دوران‌های مختلف دیده می‌شود.

در نقشه‌های قدیمی و کتاب‌های تاریخ، ارمنستان گاه همچون کشوری مستقل ظاهر شده و گاه، میان قدرت‌های حاکم در منطقه تقسیم شده و تحت سلطه قرار گرفته است. در هر دو حالت، از گذشته تا به امروز نام این کشور همواره در اسناد، نوشته‌ها و نقشه‌های یونان باستان، رومی و اسلامی ذکر شده است.

در نقشه‌نگاری مسیحی، ارمنستان در مقام نخستین کشوری که در ۳۰۱ م مسیحیت را به عنوان دین رسمی پذیرفت، اهمیتی ویژه دارد. از اوایل قرن یکم میلادی، ارمنیان در اورشلیم مستقر شده‌اند و امروزه نیز، از حافظان اماکن مقدس آن محسوب می‌شوند.

نقشه‌نگاری با رسم چند خط و دایره بر روی سفال و حکاکی روی لوح‌های گلی آغاز شده و تا به امروز، راهی دراز و پرمخاطره را پیموده است. امروزه، نقشه‌ها از اسناد مهم بشری محسوب می‌شوند. اطلاع از اینکه پیشینیان ما درباره آن چگونه می‌اندیشیدند و چه برداشتی از آن داشتند جالب خواهد بود.

۲- دوران اولیه

کهن‌ترین نقشه‌ای که به دست ما رسیده نقشه بین‌النهرین، متعلق به ۳۸۰۰ سال پیش از میلاد، است که روی لوح‌های گلی عهد بابل حک شده. سپس، در ۲۳۰۰ پم حد و حدود املاک طراحی شد که پادشاه سارگون (Sargon) برای جمع‌آوری مالیات از آن استفاده می‌کرد.

قدیمی‌ترین نقشه جهان نما لوح گلی بابلی، متعلق به حدود ۶۰۰ پم، است که بر روی آن نام ارمنستان مشاهده می‌شود. نقشه به شکل دایره است. جهان را مانند صفحه دایره‌ای شکل شناوری در دریاها نشان می‌دهد. مرکز آن بابل است و در پیرامون آن، دو کشور به نام‌های آشور و آرمینیا (اورارتو) قرار گرفته. رودخانه فرات از کوه‌های ارمنستان سرچشمه می‌گیرد، از کشور بابل عبور می‌کند، از باتلاق‌های بین‌النهرین می‌گذرد و به آب‌های شور خلیج فارس می‌ریزد. دریاها را «آب‌های تلخ» نامیده‌اند و هفت جزیره پیرامون جهان نقش بسته است. در پشت لوح، توضیحات لازم ذکر شده (نقشه ۱ الف و ۱ ب).

بنا به گفته هردوت (Herodotus)، تاریخ‌نگار یونانی - که جغرافی‌دان معروفی هم بود و در ۴۲۵-۴۸۹ پ.م، می‌زیست - آریستاگوراس (Aristagoras)، حاکم شهر یونانی‌نشین میلئوس (Miletus ملطیه)، برای تدارک حمله به امپراتوری پارس (ایران باستان)، نقشه‌ای بر لوح فلزی حکاکی کرد و آن را در اسپارت (Sparta) نمایش داد. در نقشه، اسامی لیدیا (Lidia)، فریگی، ایونیا (Ionia)، کیلیکیه، قبرس، ارمنستان و شوش مشخص شده بود که از آن میان شوش شهر پادشاه‌نشین ایران بود. بر اساس توضیحات هردوت، نقشه منطقه خاورمیانه، ایران و ارمنستان را شامل می‌شده (نقشه ۲).

۳- یونانی‌ها، مکتب اسکندریه و ارمنستان

در بسیاری از اسناد و نوشته‌های یونان باستان نام ارمنستان به چشم می‌خورد. آناکسیماندر (Anaximander)، فیلسوف و دانشمند یونان باستان، اهل میلئوس (۵۴۷-۶۱۱ پ.م)، پایه‌گذار نقشه‌نگاری است. او نخستین کسی است که نقشه جهان را، بر اساس اطلاعات خود، ترسیم و نام ارمنستان را نیز در آن ذکر کرده است. هکاتئوس (Hekateus)، پژوهشگر و جغرافی‌دان یونانی (۴۸۰-۵۵۰ پ.م)، که با استفاده از اصول آناکسیماندر نقشه جهان را کشیده، نیز نام ارمنستان را آورده است.

اراتوستن (Eratosthenes)، ریاضی‌دان، ستاره‌شناس و جغرافی‌دان (۱۹۴ - ۲۷۶ پ.م)، معتقد بود که زمین کره‌ای و مرکز کهکشان است و تمام اجرام آسمانی به دور زمین می‌گردند. او زمین به اصطلاح گرد را با خط استوا به دو نیم کرد و خطوط فرضی منحنی یا نصف‌النهارهایی کشید که با عبور از دو قطب کره زمین خط استوا را قطع می‌کردند. امروزه، در دانش جغرافیا از همین خطوط استفاده می‌شود. در نقشه اراتوستن نیز، از ارمنستان یاد شده است.

بر طبق نظر اراتوستن دنیای مسکون، در اصطلاح یونانی اویکیومنه (Oikumene)، شامل سه قاره اروپا، آسیا و لیبی (نام قدیم آفریقا) است که با آب‌های اقیانوس احاطه شده. دنیایی که روی نقشه دیده می‌شود از شرق به جزیره تاپروبان (Taprobane - سیلان، نام قدیم سریلانکا)، از غرب به ایبری اسپانیایی، از شمال به جزیره تیوله (Thule - ایسلند) و از جنوب به جزایر سینامون (Cinnamon) ختم می‌شود (نقشه ۳).

بزرگ‌ترین دستاورد اراتوستن در دانش جغرافیا و نقشه‌نگاری نحوه محاسبه محیط کره زمین بود. او بر اساس فاصله بین دو شهر اسکندریه و سوئنه (Seyne - اسوان)، که برابر با ۸۰۰ کیلومتر بود، با اندازه‌گیری سایه ستونی عمودی در زیر نور خورشید نیمروزی و استفاده از تفاوت زاویه تابش خورشید در هر دو شهر استدلال کرد که فاصله بین اسکندریه و سوئنه باید یک پنجاهم (۱/۵۰) زمین باشد. پس، محیط زمین پنجاه برابر فاصله این دو شهر است، یعنی $40000 = 800 \times 50$ کیلومتر. جالب اینکه این رقم، حتی با ملاحظه بیضوی بودن زمین، با اختلاف ± 75 کیلومتر بسیار دقیق است.

استرابو (Strabo)، از دیگر بزرگان جغرافیای جهان، در شهر آماسیه (Amasia)، در پونتوس (Pontus) به دنیا آمد (۶۳ پ.م - ۲۳ م). او برای جمع‌آوری منابع جغرافیایی سفرهای بسیاری کرد

و در کتابخانه معروف اسکندریه، مشغول به کار شد. کتاب *جغرافیا* یا *رساله جغرافیا* در هفده جلد مهم‌ترین اثر جامع او درباره جغرافیای جهان است که خوشبختانه به شکل دست‌نویس به ما رسیده است. بخش‌هایی از کتاب به ارمنستان بزرگ و ارمنستان کوچک اختصاص دارد که درباره اوضاع جغرافیایی، تاریخی، ناهمواری‌ها (Topography) و مردم آن توضیح می‌دهد. آثار خود استرابو به دست ما رسیده است اما اغلب منابع و دست‌نویس‌هایی که او از آنها استفاده کرده در آتش‌سوزی‌های کتابخانه اسکندریه نابود شده است.

۴- بطلمیوس و نقشه‌نگاری ارمنستان

نامدارترین جغرافی‌دان و نقشه‌شناس دنیای باستان، کلودیوس بطلمیوس (Claudius Ptolemaeus) اهل اسکندریه^۱ (۹۰ - ۱۶۸م) است. در نوشته‌ها و نقشه‌های او از ارمنستان کوچک و ارمنستان بزرگ به وفور یاد شده است. او ستاره‌شناس و ریاضی‌دان بود. آثار فراوانی در اثبات مرکزیت و سکون زمین و حرکت‌شناسی منظومه شمسی از وی به جا مانده است. مهم‌ترین کتاب وی به نام *جغرافیا* در هشت جلد به ما رسیده. جلد یکم شامل توضیحات جامع مربوط به دانش جغرافیا، راه‌های بررسی مجهولات عالم و کره زمین و محاسبه و تعیین مختصات منطقه‌هاست. بخشی از نظریات او امروزه نیز کاربرد دارد.

بطلمیوس در پایان جلد هفتم و در جلد هشتم، درباره نقشه‌نگاری و حدود و تقسیمات قاره‌ها و سرزمین‌ها شرحی مفصل داده است. جلدهای دیگر به شرح جزئیات، نام و مختصات هشت هزار شهر، رود، کوه و... جهان باستان، همان‌گونه که مشاهده می‌شده، اختصاص دارد. هر فصل از کتاب مربوط به یک کشور است. در ابتدای هر فصل جغرافیای آن کشور با ذکر نام کوه‌ها، رودخانه‌ها، کشورهای همسایه، شهرهای مهم و ویژگی‌های جغرافیایی آن نوشته شده. نام کشورها بر اساس منابع یونان باستان ذکر شده و اغلب، با اسم‌های امروزی تفاوت دارد.

مطالب مربوط به ارمنستان در دو بخش، در جلد پنجم کتاب، به چشم می‌خورد. از شهرهای ارمنستان کوچک در فصلی با عنوان «نقشه یکم آسیا»، با جدولی شامل ۷۹ شهر و آبادی، نام برده شده. از مهم‌ترین آنها ملیتانا (Melitene - مالاتیا)، نیکوپلیس (Nikopolis)، ساتالا (Satala) و کومه (Coma) است. در فصل «نقشه سوم آسیا»، با جدولی شامل نام ۸۵ شهر و آبادی، از ارمنستان بزرگ یاد شده که شاخص‌ترین شهرهای آن شامل آرتاشات (Artaxata)، آرماویر (Armavir)، تیگراناکرت (Tigranakert)، آرشاماشاد (Arshamashat) و توشبا (Toshpa - وان) است (نقشه‌های ۱۶-۱۸ و ۲۳).

بر اساس *جغرافیای بطلمیوس* شمال در بالای نقشه‌ها قرار دارد. او جهان را به سه بخش تقسیم کرده: آسیا، اروپا و آفریقا که هر یک در نقشه‌های مجزا رسم شده. نقشه‌های زیر ضمیمه کتاب *جغرافیای بطلمیوس* است:

---

۱ شهری بندری در شمال مصر که در ۳۳۲ پم به دست اسکندر مقدونی تأسیس شد. این شهر، که پایتخت بطلمیوسیان بود، به اهتمام فرمانروایان این سلسله به بزرگ‌ترین مرکز علمی زمان خود تبدیل شد چنان که اهل علم و هنر از یونان بدان جا روی آوردند و اشخاصی چون بطلمیوس، دانشمند یونانی، از این حوزه علمی برخاستند.

نقشه جهان‌نما به چند منطقه اقلیمی تقسیم و با بادهایی که از جهت‌های مختلف می‌وزند احاطه شده است. اروپا با ده نقشه، آفریقا با چهار نقشه و آسیا با دوازده نقشه معرفی شده. نام ارمنستان در پنج تا از این نقشه‌ها آمده است.

در دانش جغرافیا و دانش نقشه‌نگاری کتاب *جغرافیا*، اثر بطلمیوس، چنان نفیس و بااهمیت است که تا سده پانزدهم و شانزدهم، یعنی ۱۴۰۰ سال پس از تدوین آن، نقشه‌نگاران برای رسم نخستین اطلس‌های خود بیشتر به آن رجوع و اعتماد می‌کردند تا به نقشه‌ها یا اطلاعات دریانوردان.

۵- نقشه‌نگاری ارمنی در قرون وسطا

نخستین اثر جغرافیایی ارمنی (۵۹۱-۶۱۰ م) جهان‌نما (*Ashkharhatsuyts*) نام دارد که شماری از دانشمندان آن را به موسی خورنی (*Movses Khorenatsi*)، تاریخ‌نگار، فیلسوف و الهی‌دان ارمنی سده پنجم میلادی، نسبت می‌دهند اما عقیده غالب آن است که آنانیا شیراکاتسی (*Anania Shirakatsi*)، ریاضی‌دان و جغرافی‌دان سده هفتم مؤلف آن بوده است.

این اثر بر اساس کتاب *جهان‌نمای* پاپوس اسکندرانی (*Papus of Alexandria*) تدوین شده ولی درباره ارمنستان، ایران باستان و کشورهای همسایه اطلاعات و جزئیات بیشتری دارد که بخش اعظم کتاب را تشکیل می‌دهد. کتاب به زبان ارمنی کهن نوشته شده و آن را به زبان‌های ارمنی نو، لاتین، فرانسوی و آلمانی ترجمه کرده‌اند. در ۱۹۹۵م، نیز با مقدمه‌ای به زبان انگلیسی تجدید چاپ شده است. هم، نسخه‌های دست‌نویس و هم، نسخه‌های چاپی کتاب به دست ما رسیده اما هیچ نقشه‌ای در آنها موجود نیست.

در ماتناداران (*Matenadaran*) ایروان، تعدادی دست‌نویس قرون وسطایی شامل نقشه‌های دایره‌ای شکل از نوع T-O نگهداری می‌شود که بیشترشان متعلق به سده سیزدهم تا شانزدهم میلادی است. این نقشه‌ها مرحله دیگری از پیشرفت دانش نقشه‌نگاری را نشان می‌دهد که در مسیر تحول خود به سده هفدهم میلادی و چاپ نقشه‌های ارمنی می‌رسد (نقشه ۱۴).

در ۱۷۵۱م، نخستین نقشه ارمنستان باستان، با ذکر نام استان‌ها و جزئیات جغرافیایی، براساس توضیحاتی که در کتاب *جهان‌نما* آمده، که در شهر آمستردام و سپس در کلیسای ارمنی سن‌لازار (*San Lazzaro*) ونیز، نقاشی و حکاکی شد. یرمیا چلبی کومیورجیان (*Eremia Chelebi* - Keomurdjian ۱۶۳۷-۱۶۹۵م)، تاریخ‌نگار و جغرافی‌دان ارمنی اهل قسطنطنیه، در حوزه تاریخ و جغرافیای امپراتوری عثمانی خدماتی ارزنده دارد و به همین دلیل نیز، لقب چلبی (*Chelebi*) را دریافت کرده. نقشه ارمنستان دست‌نویس او، مورخ ۱۶۹۱م، تا به امروز قدیمی‌ترین نقشه موجود در مقیاس بزرگ، مربوط به کلیساها و دیرهای ارمنی، است (نقشه ۳۶).

۶- نقشه‌نگاری مسیحی و قرون وسطا

چنان‌که انتظار می‌رود نام ارمنستان همواره در نقشه‌نگاری مسیحی دیده می‌شود چراکه نخستین و تنها کشور مسیحی منطقه شرق آسیای صغیر و فلات ارمنستان، واقع در جنوب کوه‌های قفقاز و شمال رشته‌کوه‌های توروس، بوده است. در نقشه‌نگاری مسیحی، ارمنستان اغلب، بنا بر

روایت عهد عتیق، نزدیک کوه آرات و کشتی نوح رسم شده. در برخی نقشه‌ها نیز، بهشت زمینی یا پردیس در سرزمین ارمنستان یا هم‌جوار با آن است.

با ظهور مسیحیت در غرب و تسلط یافتن آن تعریف عهد عتیق دربارهٔ آفرینش عالم تثبیت شد. بدین ترتیب، دانش نقشه‌نگاری و جغرافیا در چهارچوب محدودیت‌های مذهبی قرار گرفت که سبب مختل شدن امکان و انگیزهٔ پیشرفت این دانش‌ها شد. از سدهٔ دوم تا پانزدهم میلادی، وقفه‌ای طولانی در این حوزه مشاهده می‌شود زیرا نظریه‌های علمی‌ای که تا آن زمان شکل گرفته بود نفی و باطل و نظریه‌هایی جدید مبتنی بر اصول دینی و *انجیل* جایگزین آنها شد.

بطلمیوس، جغرافی‌دان، ریاضی‌دان و ستاره‌شناس یونانی، در سدهٔ دوم میلادی تصویر واقعی جهان را در نقشه‌های خود، طبق اصول پیشنهادی‌اش، طراحی کرد که امروزه نیز مبنای دانش نقشه‌نگاری است. حال آنکه در نقشه‌های مسیحی قرون وسطایی، تا قرن چهاردهم میلادی، شکل کرهٔ زمین بسیار دور از واقعیت است.

در دوران اولیهٔ مسیحیت، تا سدهٔ ششم میلادی، روحانیان به دانش جغرافیا و نقشه‌نگاری توجهی نداشتند تا اینکه کنستانتین آنتیوک (Constantine of Antioch) معروف به کوزما (Cosma) قواعد توپوگرافی مسیحی را وضع کرد. طبق این قواعد جهان از شکل کروی به شکل مستطیل مسطح تغییر یافت و متشکل از سه قاره بود که با اقیانوس‌ها احاطه شده. پس از آن، نقشه‌های ایزیدور سویل (Isidore of Sevilla, ۵۶۰ - ۶۳۶ م) ارائه شد که از نوع T-O و به اصطلاح، نقشه‌های «رهبانی» بود. این نقشه‌ها در کتاب او به نام *ریشه‌شناسی* (Ethymology) رسم شده بود. در حدود هزار سال، مبنای نقشه‌نگاری مسیحی این نوع نقشه‌های جهان‌نما و صدها دست‌نویس بود که با تغییراتی اندک از آنها استفاده می‌کردند (نقشه‌های ۱۰، ۱۳ و ۱۵).

این نقشه‌های مذهبی ساده، که در قرون وسطا پدید آمدند، نقشهٔ T-O نامیده می‌شدند. در این نقشه‌ها جهان مانند صفحه‌ای دایره‌ای شکل، مانند حرف لاتین O، رسم و سطح آن با دریاها و رودها، شبیه به حرف لاتین T، به سه بخش تقسیم شده. اصطلاح نقشه‌های T-O از همین‌جا ریشه گرفته است. مشرق و بهشت زمینی یا پردیس در شرق یا بالای این نقشه‌ها قرار دارد. خط عمودی حرف لاتین T نشانگر دریای مدیترانه است که اروپا را از آفریقا جدا می‌کند. در سمت چپ خط افقی، رود دن (Don) و در سمت راست آن، رود نیل آسیا را از مناطق اروپا و آفریقا جدا می‌سازد. در سدهٔ هشتم میلادی، بئاتوس (Beatus)، کشیش بندیکتی اسپانیایی، اهل لیابانا (Liebana)، نقشهٔ بیضوی شکل منقشی، از نوع T-O، طراحی کرد که بسیاری از او پیروی کردند. به این ترتیب، طبقه‌بندی جدیدی با عنوان نقشه‌های «بئاتوس» پدید آمد. در این نوع نقشه‌ها، ارمنستان در نزدیکی بهشت به وضوح نمایان است (نقشهٔ ۱۱).

در آن زمان، رسم نقشه‌های کوچک و ساده مرسوم بود که در آن‌ها شهرها، آبادی‌ها، جانوران اسطوره‌ای و گیاهان نشان داده می‌شد و دارای تزئیناتی رنگین بود. دو نقشهٔ مهم از این نوع یکی نقشهٔ ابستورف (Ebstorf) به قطر حدود ۶٫۳ متر است که در جنگ جهانی دوم نابود شد و دیگری، نقشهٔ جهان (Mappa Mundi) متعلق به قرن سیزدهم میلادی که اکنون در کلیسای جامع هرפורد (Hereford) در بریتانیا قرار دارد.

۷- ارمنستان در نقشه‌نگاری اسلامی

در زمانی که نقشه‌نگاران غربی مجبور بودند در چهارچوب اصول مذهبی کار کنند، در شرق، دانشمندان و کیمیاگران ایران باستان و جهان اسلام به دور از عقاید و تعصبات دینی فعالیت می‌کردند. گرچه در قرون وسطا مسلمانان، یا بهتر است بگوییم ایرانیان، در علوم پزشکی و ستاره‌شناسی و جغرافیا در دوران شکوفایی خود به سر می‌بردند از سدهٔ پانزدهم میلادی به تدریج پیشرفتشان در دانش جغرافیا و نقشه‌نگاری و ... بسیار کند شد.

در نقشه‌نگاری اسلامی، مکتب بلخی تسلط داشت. در این نوع نقشه‌ها، از کشورهای اسلامی و چندکشور اروپایی مانند اسپانیا، فرانسه و آلمان نام برده شده است (نقشه‌های ۱۲، ۷، ۲۴). نقشه‌های مکتب بلخی که برای هر کشور یا منطقه تهیه می‌شد تنها شامل کشورها و منطقه‌های اسلامی واقع در نزدیکی خلیج فارس، دریای خزر، دریای عرب، دریای سرخ و بین‌النهرین است و هیچ نقشه‌ای از جهان مسیحی ندارد. ارمنستان از این قاعده مستثناست. در نقشه‌های مکتب بلخی، مربوط به منطقهٔ جنوب قفقاز، نام ارمنستان همواره در همسایگی سرزمین‌های اسلامی آذربایجان، ایران و ارژان وجود داشته است.

از نقشه‌نگاران سرشناس اسلامی می‌توان این افراد را نام برد: محمد بن موسی خوارزمی (حدود ۷۸۰-۸۴۷ م. ۱۶۴-۲۳۳ ق)؛ ابوزید احمد بن سهل بلخی (۸۵۰-۹۳۴ م. ۲۳۵-۳۲۲ ق)؛ ابوالحسن مسعودی (۲۸۴-۳۵۳ ق)؛ ابراهیم بن محمد فارسی، ملقب به استخری (سدهٔ چهارم قمری/ وفات حدود ۹۵۷ م. ۳۴۶ ق)؛ محمد بن احمد مقدسی (۳۳۴-۳۹۰ ق)؛ ابوریحان بیرونی (۳۶۲-۴۴۰ ق)، دانشمند و جغرافی‌دان ایرانی که برای سفرهای متعددش، به‌ویژه، به هندوستان شهرت داشته و چندین کتاب جغرافیایی نیز تدوین کرده است. زکریا محمد قزوینی (۶۰۰-۶۸۲ ق)؛ یاقوت حموی (۵۷۴-۶۲۶ ق)؛ حمدالله مستوفی (۶۸۰-۷۵۰ ق)؛ اسماعیل ابوالفدا، جغرافی‌دان برجستهٔ عرب (۶۷۲-۷۳۲ ق) نیز تأثیری چشمگیر بر جغرافیای اسلامی و عثمانی داشته است. همچنین ابن الوردی (۱۲۹۲-۱۳۴۹ م. ۶۹۱-۷۴۹ ق) صادق اصفهانی (قرن ۱۷ م. ۱۱ ق)؛ و بالاخره خاندان شرفی صفاقسی (۱۵۵۱-۱۶۰۱ م. ۹۵۹-۱۰۱۰ ق) فعالیت‌های زیادی در جغرافیا و نقشه‌نگاری داشته‌اند و در این زمینه گوی سبقت را از اروپائیان ربوده‌اند.

متون جغرافیایی اسلامی دارای اطلاعات فراوانی دربارهٔ کشورها، شهرها، مردم، سنت‌ها و زبان‌هاست ولی اغلب، نقشهٔ جغرافیایی ندارد. ارمنستان - در همسایگی استان‌های گیلان، دیلم و آذربایجان ایران - همواره در کتاب‌ها و نقشه‌های جغرافیایی اسلامی حضور داشته است (نقشه‌های ۸ و ۹).

سدهٔ نقشه‌نگاری عرب - نرماندی دوران شکوفایی نقشه‌نگاری اسلامی به‌شمار می‌رود. معروف‌ترین نقشه‌نگار مسلمان، شریف ادریسی (۱۱۰۰-۱۱۶۶ م. ۴۹۳-۵۶۰ ق)، در مراکش به دنیا آمد و تحصیلات خود را در قرطبهٔ اسپانیا گذراند. او به دنبال سفرهای بسیار به اروپا و آسیا به شهرت رسید و پادشاه سیسیل، روزه (Roger) دوم، از او برای کار در دربار خود دعوت کرد. ادریسی در کاخ مشغول به کار شد و نقشهٔ جهان را بر روی یک کرهٔ نقره‌ای برای پادشاه کنده‌کاری کرد.

دانشنامهٔ جغرافیایی وی^۱، معروف به کتاب روژه، شامل هفتاد نقشهٔ کوچک آسیا، اروپا و آفریقا است. تعداد اندکی از این نقشه‌ها به ما رسیده که حکایت از مهارت ادیسی در دانش نقشه‌نگاری دارد (نقشهٔ ۱۲).

چهره‌های برجستهٔ نقشه‌نگاری عثمانی: محمد ظلی بن درویش (۱۰۲۰-۱۰۹۰ق)، معروف به اولیاء چلبی که سفرهای بسیار کرده و دربارهٔ کشورها و مردمانشان نوشته است و حاجی خلیفه کاتب چلبی (۱۰۱۷-۱۰۶۷م. ۴۳۸-۴۸۸ ق)، جغرافی‌دان نامدار عثمانی، صاحب اثر معروف جهان‌نما. دست‌نویس این اثر ناتمام مانده ولی دارای تعدادی نقشه است. ابراهیم متفرقه (۱۶۷۴-۱۷۴۵م)، نخستین ناشر عثمانی، از مردم مجارستان، دست‌نویس کتاب را به پایان رساند و آن را با چهل نقشه منتشر کرد. همهٔ نقشه‌های او بر مبنای نقشه‌های چلبی و نقشه‌های اروپایی هم دورهٔ چلبی است و اطلاعات بسیاری دربارهٔ تاریخ و جغرافیای ارمنستان دارد. لازم است یادآوری کنیم که تاریخ‌نگار و جغرافی‌دان ارمنی، یرمیا چلبی کومیورجیان، که در قسطنطنیه ساکن بود، نقشی بزرگ در حوزهٔ تاریخ و جغرافیای عثمانی ایفا کرده است (نقشهٔ ۳۶). همچنین از پیری رئیس دریا سالار عثمانی (۱۴۶۵/۷۰-۱۵۵۳م) صاحب کتاب بحریه که دارای نقشه‌های دریایی بسیاری است و نضوح افندی مطراقچی (۱۴۸۰-۱۵۶۴م) صاحب کتاب *بیان منازل سفر عراقین* می‌توان نام برد.

۸- ارمنستان در نقشه‌های دریایی پرتولان

پرتولان (Portolan) ها نقشه‌های دقیق دریایی هستند که اطلاعاتی مفید دربارهٔ دریاها، سواحل و بنادر دارند و برای کمک به دریانوردان و راهنمایی آنان تهیه می‌شدند. در آغاز قرون وسطا، زمانی که جغرافی‌دانان و نقشه‌نگاران غربی دانش و نظریه‌های خود را ناگزیر با اصول انجیلی هماهنگ می‌کردند، دریانوردان و کشتی‌بانان مشغول تحقیقات و نقشه‌برداری از دریاها و سواحل آن بودند. این کارها «پریپلوس»^۲ خوانده می‌شد که روایت سفرهای دریایی ملوانان یونانی بود. پرتولان ترجمهٔ ایتالیایی واژهٔ «پریپلوس» است و از آنجایی که در آغاز نقشه‌های دریایی را دریانوردان ایتالیایی و کاتالونیایی (Catalonia) آماده می‌کردند اسم پرتولان رسمیت پیدا کرد و تا به امروز هم، نقشه‌های دریایی را نقشه‌های پرتولان یا به شکل ساده‌تر پرتولان‌ها می‌نامند.

طبیعی است که ارمنستان بزرگ، که محصور در خشکی بود، در نقشه‌های دریایی دیده نشود اما آخرین پادشاهی ارمنی کیلیکیه - از قرن یازدهم تا چهاردهم میلادی، در سواحل شمال شرقی دریای مدیترانه - در پرتولان‌ها با ذکر نام شهرها و بنادر مشاهده می‌شود.

پرتولان‌ها دربارهٔ شهرهای ساحلی، بندرها، بستر رودها، خلیج‌ها، تنگه‌ها، موانع اعماق دریاها، صخره‌ها و کرانه‌ها اطلاعاتی گسترده دارند و خطوط و جهت‌های قطب‌نما و بادنما را نیز مشخص می‌کنند. این نقشه‌ها، با جزئیات مفیدی که داشتند، نیاز دریانوردان را برطرف می‌ساختند ولی هیچ نشانه‌ای از مناطق داخل خشکی در آنها موجود نبود. پرتولان‌های ایتالیایی در ونیز (Venice)، جنووا

۱- *نزهت المشتاق*، این کتاب در غرب به کتاب روژه معروف است.

۲- Periplus، رهنامه، نوشته‌هایی که در آنها اطلاعات مربوط به دریانوردی ثبت می‌شد و کشتی‌بانان به کمک آن راه می‌سپردند. - و

(Genova) و آنکونا (Ancona) تهیه می‌شد و بیشتر برای دریانوردی در دریای مدیترانه مفید بود. نقشه‌های کاتالونیایی را در بارسلون (Barcelona) و مایورکا (Majorca) می‌کشیدند که شامل جزئیاتی دقیق بود و تا هندوستان و چین را نشان می‌داد. در نتیجه، بیشتر به نقشه‌های جهان‌نما شباهت داشت. همچنین، دارای اطلاعات بسیاری دربارهٔ خشکی‌های دور از دریا بود که برای بازرگانان و محققانی که به کشورهای دور سفر می‌کردند اهمیت فراوان داشت.

برای جلوگیری از خراب شدن نقشه‌ها در اثر رطوبت و نمک دریا پرتولان‌ها را روی پوست ترسیم می‌کردند که در نتیجهٔ استفادهٔ مدام فرسوده می‌شد و از بین می‌رفت. تعداد اندکی از آنها باقی مانده که متعلق به سدهٔ چهاردهم میلادی است. به طور کلی، این نقشه‌ها با دقت، ذوق و سلیقهٔ خاص و با جزئیات مفید برای ناخداها تهیه می‌شد. جزئیات فراوانی که در این نقشه‌ها مشاهده می‌شود به وضوح از سنت‌های کهن نقشه‌نگاری حکایت می‌کند که متأسفانه به دست ما نرسیده است.

پرتولان‌ها، مانند نقشه‌های راه روم باستان، در زمرهٔ اسناد نظامی مهم به شمار می‌رفتند زیرا می‌توانستند سبب پیروزی نهایی ناوگان‌های نیروی دریایی شوند. به همین دلیل، آنها را به‌طور محرمانه و تحت حفاظت شدید نگهداری می‌کردند. نقشه‌های رومی نزد امپراتور حفظ می‌شد و پرتولان‌های اسپانیایی را در سویل (Sevillia)، در محفظه‌های زیرزمینی، نگهداری می‌کردند. هرگاه، دریانوردی راهی سفر دریایی می‌شد فقط رونوشت نقشهٔ مسیر را در اختیار وی می‌گذاشتند. در طول راه، پرتولان‌ها نزد ناخدای کشتی، در جعبه‌ای مخصوص، محفوظ بود. اغلب، وزنه‌ای درون جعبه می‌گذاشتند که در صورت حملهٔ دشمن جعبهٔ سنگین را در آب بیندازند تا غرق شود و به دست دشمن نیفتد. در صورت فاش شدن اطلاعات یک پرتولان نزد دشمن برای عامل این کوتاهی حکم اعدام صادر می‌کردند. با این حال، نقشه‌نگاران بسیاری از راه نسخه‌برداری و فروش مخفیانهٔ پرتولان‌ها به ثروت هنگفت رسیدند.

پرتولان‌های مدیترانه شامل جزئیاتی دقیق دربارهٔ خط ساحلی آسیای صغیر در دریای سیاه و دریای مدیترانه است. در این نقشه‌ها، پادشاهی ارمنی کیلیکیه در گوشهٔ ساحل شمال شرقی مدیترانه به چشم می‌خورد زیرا در مقام کشوری مسیحی با دریانوردان اروپایی روابط دوستانه و تجاری داشت. این منطقه، در نقشه‌ها، اغلب در چهارچوبی سبز رنگ رسم می‌شد. پرتولان‌های ایتالیایی و کاتالونیایی مربوط به نواحی مدیترانه و جزئیات خطوط ساحلی آن به طرز شگفت‌آوری صحیح و دقیق و نسبت به زمان خود بسیار پیشرفته است.

همان‌گونه که اشاره کردیم ارمنستان بزرگ، که محصور در خشکی بود، خارج از محدودهٔ نقشه‌های دریایی قرار داشت و بنا بر اصول رسم پرتولان‌ها نمی‌بایست در آنها ذکر از نام ارمنستان می‌شد ولی برخلاف اصول، در پرتولان‌هایی که مناطق وسیع‌تری را دربر می‌گرفت، اغلب نام ارمنستان آمده است (نقشه‌های ۱۹، ۱۹ الف، ۱۹ ب، ۲۰، ۲۱، ۲۱ الف، ۲۱ ب). علت آن، به‌احتمال بسیار، اهمیت این کشور در تجارت و روابط سیاسی با اروپایی‌ها بوده. ارمنستان بزرگ، در پرتولان‌ها، با رشته‌کوه‌هایی مشخص شده که رودهای دجله و فرات از آنجا سرچشمه می‌گیرد و کوه آرارات با کشتی نوح در بالای نقشه قرار دارد (نقشه‌های ۱۸ - ۲۰).

۹- سده پانزدهم میلادی

در نیمه دوم قرن پانزدهم میلادی، دو رویداد مهم نقشی عمده در پیشرفت دانش نقشه‌نگاری ایفا کرد؛ اول، اختراع دستگاه چاپ به دست گوتنبرگ که سبب انتشار کتاب *جغرافیای بطلمیوس* در ۱۴۷۷م شد و دوم، کشف قاره آمریکا به دست کریستوف کلمب.

در ۱۴۵۳م، زمانی که قبیله‌های ترک به قسطنطنیه یورش آوردند، برای نجات کتاب‌ها و دست‌نویس‌ها از تاراج ترک‌ها، برخی از آنها را از کتابخانه شهر به ایتالیا منتقل کردند. *جغرافیای بطلمیوس* یکی از آنها بود که به سرعت از زبان اصلی یونانی به زبان لاتین ترجمه شد. نقشه‌نگاران بسیاری از قبیل دونوس گرمانیوس (Donnus Germanius)، سباستیان مونستر (Sebastian Münster)، برلینگری (Berlingheri)، مارتین والدزیمولر (Martin Waldseemüller)، بر مبنای متون و توضیحات کتاب *بطلمیوس*، شروع به رسم نقشه‌ها کردند. این نقشه‌ها در وهله نخست به شکل دست‌نویس تهیه شد و سپس، آنها را در اطلس‌ها منتشر کردند (نقشه‌های ۱۶ - ۱۸).

در گذشته، نقشه‌ها را بر روی کاغذهای پوستی می‌کشیدند ولی از قرن سیزدهم میلادی به بعد نقشه‌نگاری بر روی کاغذ رواج یافت. پیش از اختراع دستگاه چاپ، نقشه‌ها و کتاب‌ها دست‌نویس بود و با دست رونویسی و تکثیر می‌شد. البته، هنگام رونویسی اشتباهاتی رخ می‌داد و چیزهایی از قلم می‌افتاد. به همین دلیل، نسخه‌های مختلف یک کتاب واحد تفاوت‌هایی اندک با یکدیگر دارند. این تفاوت‌ها در نقشه‌ها بیشتر به چشم می‌خورد. برخی کتاب‌ها و اطلس‌ها را برای خانواده‌های سلطنتی یا به دستور آنان، با جلد چرمی نفیس و به‌صورت طلاکوبی شده، تهیه می‌کردند. روی آنها نیز نشان یا مهر پادشاهی زده می‌شد.

نقشه‌ها و اطلس‌های چاپی فراوانی در شهرهای رم، میلان (Milano)، فلورانس (Firenze)، اولم (Ulm) و بازل (Basel) منتشر شده است. گرچه این اطلس‌ها را بر مبنای نوشته‌های *بطلمیوس* تهیه کرده‌اند برخی از آنها در جزئیات، طراحی و شکل ظاهری تفاوت‌هایی فراوان با یکدیگر دارند. در برخی نقشه‌ها، اقیانوس‌ها و دریاها به رنگ آبی تیره نقاشی شده، کوه‌ها قهوه‌ای رنگ هستند و سرزمین‌های وسیع و کشورها به رنگ‌های مختلف ترسیم شده. در برخی دیگر، دریاها سبز است و شهرها به رنگ قرمز درآمده. بسیاری را هم بدون رنگ تهیه کرده‌اند. ارمنستان، تقریباً بدون استثنا، در همه نقشه‌ها بر اساس طرح *بطلمیوس* ترسیم شده. ارمنستان کوچک در «نقشه یکم آسیا» و ارمنستان بزرگ در «نقشه سوم آسیا» از این نقشه‌هاست.

۱۰- سده شانزدهم تا هجدهم میلادی

نقشه‌های این دوران، از لحاظ تزئینات، دارای ویژگی خاص است. صفحه یا کادری که دربردارنده عنوان نقشه و نام مؤلف است، که «کارتوش» (Cartouche) نامیده می‌شد. هرکدام، یک اثر هنری زیباست و گاه، حتی بخش اصلی نقشه را تشکیل می‌دهد. کادر تزئینی در بیشتر نقشه‌های سده شانزدهم و هفدهم دیده میشوند، از جمله در نقشه‌هایی که ارمنستان را در بر دارد. تزئین حاشیه نقشه‌ها نیز بسیار رایج بود. گاه، حاشیه نقشه‌ها را با نقاشی لباس‌های بومی مردم منطقه، چشم‌اندازهای طبیعت و ... تزئین می‌کردند که اغلب با واقعیت همخوانی نداشت و صرفاً،

برای آراستن نقشه‌ها صورت می‌گرفت. در بعضی از نقشه‌های مربوط به ارمنستان، حاشیه نقشه با نقاشی زنان و مردان ارمنی با لباس‌های بلند و تخیلی تزئین شده است.

این کار از روی سلیقه نبود بلکه دلایل تجاری داشت. با تأسیس شرکت‌های بزرگ تجاری در قرن شانزدهم و پیشرفت تجارت با هند و هند غربی بازرگانان برای تردد به نقشه‌هایی احتیاج داشتند که به خوبی مسیر و مقصد را نشان دهد. نقشه‌نگارانی که با نیازهای روز همگام نبودند از قافله عقب می‌افتادند و به تدریج، دچار ورشکستگی می‌شدند. آنان گرچه در جست‌وجوی کشف رمز و راز موفقیت بودند، نمی‌توانستند با پیشرفت‌های موجود هم‌گام شوند. نقشه‌های ساده و بدون تزئینات، ولی درست و دقیق، در بازار خریدار نداشت. بنابراین، می‌بایست آنها را با ظاهری جذاب‌تر به بازار عرضه می‌کردند. در نتیجه، به تدریج تولید نقشه‌های هنری و آراسته در سده شانزدهم و هفدهم میلادی گسترش یافت. نقشه‌هایی نیز به دست ما رسیده که تزئینات زیاده از حدشان مانع دیدن اطلاعات موجود در آنها شده و از ارزش نقشه کاسته است.

تا سده شانزدهم میلادی نقشه‌ها بنا بر روایت‌های مسافران، دریانوردان و زائران تهیه می‌شد. از این دوره ابزار به نسبت پیشرفته نقشه‌نگاری به میان آمد و هم‌زمان، از شیوه‌های جدید نقشه‌برداری برای نقشه‌نگاری استفاده شد.

اگرچه با اختراع زمان‌سنج (Chronometer) و زاویه یاب (Sextant) امکان اندازه‌گیری دقیق زمان و مسافت فراهم آمد تا اواخر قرن نوزدهم کشورها در نقشه‌های خود مبدأ صفر (0) درجه زمان یا نصف‌النهار مبدأ را برحسب یک خط فرضی، که از یکی از شهرهای مهمشان می‌گذشت، انتخاب می‌کردند. این موضوع سبب می‌شد ساعت‌های دو کشتی که در اقیانوس در کنار یکدیگر قرار داشتند، زمان‌های متفاوتی را نشان دهد. سرانجام، در ۱۸۸۴م در نشست بین‌المللی در ایالات متحده آمریکا تصمیم گرفته شد نصف‌النهاری که از وسط رصدخانه گرینویچ در شهر لندن می‌گذرد نصف‌النهار مبدأ شناخته شود.

در زیر، نام و شرح مختصر زندگی‌نامه تنی چند از نقشه‌نگاران و جغرافی‌دانان سرشناس سده شانزدهم تا هجدهم میلادی را آورده‌ایم که نقشی مهم در پیشرفت دانش نقشه‌نگاری داشته‌اند و نقشه‌های ارمنستان را نیز تهیه کرده‌اند.

مارتین والدزیمولر (Martin Waldseemüller) جغرافی‌دان و نقشه‌نگار آلمانی (۱۴۷۰-۱۵۲۱م). وی نقشه بزرگ جهان‌نما را در دوازده صفحه کشید و آن را در ۱۵۰۷م تکمیل کرد. از این نقشه یک نسخه به دست ما رسیده است. نخستین بار، در این اثر نام آمریکا بر روی نقشه دیده شد. دیگر اثر ارزشمند او *اطلس بطلمیوس* است که بر مبنای متن کتاب *جغرافیای بطلمیوس* ترسیم شده است.

سباستیان مونستر (Sebastian Münster) ریاضی‌دان، جغرافی‌دان و زبان‌شناس آلمانی (۱۴۸۹-۱۵۵۲م). وی کار مارتین والدزیمولر را ادامه داد و چاپ دوم *جغرافیای بطلمیوس* را در ۱۵۴۴م منتشر ساخت که علاوه بر ۲۷ نقشه دارای اطلاعات جامع دایرة المعارفی درباره کره زمین و مردم است. **گراردوس مرکاتور (Gerardus Mercator)** ۱۵۱۲-۱۵۹۴م ریاضی‌دان و جغرافی‌دان فلاندری. وی سامانه مرکاتور و سیستم فراتابی تصویر را ابداع کرد. او نقشه‌نگاری برجسته بود و در ۱۵۴۱م،

گوی کره زمین را با جزئیات تمام ساخت. با استفاده از سیستم/ فراتابی تصویرمراکاتور، به دلیل قابلیت نمایش خطوط با زاویه ثابت، ترسیم کره زمین بر صفحه‌ای مسطح امکان‌پذیر شد. او کره زمین را به گونه‌ای به تصویر کشید که خطوط هم‌گوشه، همه نصف‌النهارها را با زاویه‌ای عمود و یکسان قطع می‌کنند.

یان یانسون و خانواده (Jan Jansson)، ۱۵۸۸-۱۶۶۴م، نقشه‌نگار هلندی قرن هفدهم. وی چاپ و نشر آثار مراکاتور را، همراه با اصلاحات، ادامه داد. او ضمن همکاری با یوکودوس هوندیوس (J. Hondius) معروف که نقشه‌نگاری فعال و کارآزموده بود، با دختر وی الیزابت ازدواج کرد. پس از درگذشت هوندیوس با کمک پسر هوندیوس بنام هانری مجموعه‌ای از نسخه‌های اصلی اطلس‌های مراکاتور و دیگر نقشه‌نگاران بزرگ را برای عرضه به بازار اصلاح، چاپ و منتشر کرد.

آبراهام اورتلیوس (Abraham Ortelius)، ۱۵۲۷-۱۵۹۸م، دیگر نقشه‌نگار فلاندری که ریاضی‌دان و زبان‌شناس نیز بود. او با رنگ کردن نقشه‌ها یا به عرصه نقشه‌نگاری گذاشت و در ۱۵۷۱م، با جمع‌آوری ۵۳ نقشه، که فرانس هوگنبرگ (Hogenberg) حکاکی کرده بود، نخستین اطلس خود را به نام *اطلس جهان* منتشر کرد. این اطلس، تا ۱۶۱۲م، چندین بار اصلاح شد و گاه، شامل بیش از ۱۱۵ نقشه بوده است (نقشه‌های ۲۵-۲۷).

ویلم یانس زون بلاو (Willem Janszoon Blaeu)، ۱۵۷۱-۱۶۳۸م) وپسرش **یوهان** (Johann) ۱۵۹۶-۱۶۷۳م، دو نقشه‌نگار معروف هلندی. آنان، پیش از آنکه به کار چاپ و نشر در آمستردام روی آورند، طبق سنت، به تحصیل علوم و ستاره‌شناسی پرداختند. انتشار *اطلس مراکاتور* نخستین کار آنان بوده و به مرور، نقشه‌های جدیدتری به آن افزود. اثر معروف او، *اطلس بزرگ*، نام دارد که حاوی ششصد نقشه و بیش از سه هزار صفحه توضیحات است (نقشه ۳۱).

فردریک دو ویت (Frederick de Wit)، ۱۶۱۰-۱۶۹۸م، نقشه‌نگار و حکاک هلندی. او لوح‌های خانواده بلاو را خرید، تجارت او را ادامه داد و چند اطلس او را چاپ و منتشر کرد. خود وی نیز تعدادی نقشه حکاکی کرده است (نقشه ۳۲).

کریستوفر ساکستون (Christopher Saxton)، ۱۵۴۲-۱۶۱۰م، از نخستین نقشه‌نگاران بریتانیایی. او کارش را با کشیدن نقشه‌های انگلستان و ولز آغاز کرد و از طرف ملکه الیزابت امتیاز انحصاری این کار به وی اعطا شد. اثر معروف او، *اطلس انگلستان و ولز*، در ۱۵۷۹م منتشر و بارها تجدید چاپ شد.

جان اسپید (John Speed)، ۱۵۵۲-۱۶۲۹م، معروف‌ترین نقشه‌نگار بریتانیایی است که ابتدا در موسسه کارتوگرافی هوندیوس درلندن کار میکرد. نام وی مترادف با نقشه نواحی گوناگون انگلستان است. نقشه‌های او با سلیقه و هنرمندانه ترسیم و رنگ شده و شامل نام روستاها و شهرستان‌ها و نشان خانواده اشرافی آن منطقه است. تا سال ۱۷۰۰م، نقشه‌های او طرفداران بسیار

۱- در سده‌های شانزدهم تا نوزدهم میلادی، برای چاپ نقشه ابتدا شکل آن را به صورت معکوس روی ورق مسی یا فولادی حکاکی و سپس، با پر کردن فرورفتگی‌ها با مرکب آن را روی کاغذ منتقل (چاپ) می‌کردند.

داشت. آثار برجسته اسپید شامل سرزمین بریتانیای کبیر، ۱۶۶۱م و بررسی/اماکن معروف جهان، جلد نخست ۱۶۲۷م، است.

نیکولا سانسون (Nicolas Sanson، ۱۶۰۰-۱۶۶۷م) و پسرانش. خانواده سانسون در نقشه‌نگاری فرانسوی هم‌تای خانواده مرکاتور فلاندری‌اند و پایه‌گذار نقشه‌نگاری معاصر فرانسوی بشمار می‌روند. سانسون لقب **نقشه‌نگار سلطنتی** را دریافت کرد و در ۱۶۵۸م، اطلسی به نام **نقشه جامع قاره‌ها** را منتشر ساخت (نقشه ۳۰).

گیوم دو لیل (Guillaume de L'Isle، ۱۶۷۵-۱۷۲۶م). وی مانند پدر و برادرش از نقشه‌برداران برجسته فرانسوی بود. او راه سانسون را در پیش گرفت و **نقشه‌نگار اول پادشاه** محسوب می‌شد. خانواده دو لیل اطلس‌های متعددی منتشر کرده‌اند از جمله **اطلس جغرافیا**، ۱۷۰۷م و **اطلس روسی**. اطلس اخیر نخستین اطلس در مقیاس بزرگ مربوط به روسیه است که در ۱۷۴۵م در سن پترزبورگ چاپ شده. در اطلس‌های دو لیل، نقشه‌های بسیار دقیقی از قفقاز، ایران و ارمنستان وجود دارد (نقشه ۴۱).

۱۱- نقشه‌های ارمنی زبان

به گفته تاریخ‌نگاران اگر نسخه‌های دست‌نویس **جهان‌نمای ارمنی** (قسمت ۵ همین مقاله) به‌طور کامل به دست ما رسیده بود، می‌توانسیم به نخستین نقشه‌هایی که به این زبان تهیه شده دسترسی داشته باشیم اما نسخه‌هایی که به ما رسیده همگی بدون نقشه است. تا ۱۹۹۱ م، **نقشه جامع جهان**، اثر توماس واناندتسی (Thomas Vanandetsi)، که در ۱۶۹۵م در آمستردام منتشر شده، کهن‌ترین نقشه ارمنی محسوب می‌شد. نقشه، دو نیمکره شامل امریکا و هلند نو (استرالیا) را نشان می‌دهد که روی نقشه هر دو ناتمام است و با نقاشی‌هایی از چهارفصل سال، منظره‌های افسانه‌ای و نجومی و کنده‌کاری‌های مختلف آراسته شده و شباهت بسیاری به نقشه‌های هلندی همان دوره دارد (نقشه ۳۷).

در ۱۹۹۱م، مسئولان دانشگاه بولونیا (Bologna)، هنگام تدارک برای برگزاری نمایشگاه نقشه‌ها، بسته بزرگی در انبار زیرزمین پیدا کردند که در آن یک نقشه دست‌نویس تمام رنگی، به طول ۳۶۰ و عرض ۱۲۰ سانتی‌متر قرار داشت. زبان نوشته‌های روی نقشه برای آنها ناآشنا بود. با مشاهده کلمه **آرمنیا (Armenia)** بر روی روکش بسته به خانم گابریلا اولوهوجیان (Gabriella Uluogian)، استاد و رئیس کرسی زبان ارمنی باستان در دانشگاه بولونیا مراجعه کردند. خانم اولوهوجیان از دیدن دست‌نوشته ارمنی بر روی نقشه بزرگی که اماکن مقدس و کلیساهای ارمنستان شرقی و غربی- از قراباغ (آرتساخ) تا قسطنطنیه، شامل قبرس و اورشلیم- را نشان می‌داد شگفت‌زده شد. نقشه در ۱۶۹۱م تدوین شده و در کادر آن، توضیحاتی مفصل درباره کلیسا و سلسله مراتب روحانیان ارمنی و همچنین، انگیزه نگارش این مطالب مشاهده می‌شود (نقشه ۳۶).

نقشه دیگری به زبان ارمنی (پس از نقشه جهان‌نمای آمستردام) نقشه اورشلیم و سرزمین مقدس است که در ۱۷۴۶م در ونیز منتشر شده. پس از آن، می‌توان از **نقشه سرزمین‌ها و ایالت‌های تاریخی ارمنستان** نام برد که بر اساس **جهان‌نما** تهیه و در ۱۷۵۱م، چاپ شده است.

اطلس جهان در مقیاس بزرگ، که به نخستین اطلس کامل به زبان ارمنی معروف است، در ۱۸۴۹م در ونیز منتشر شده. این اطلس شامل نقشه‌های زیبا و رنگین جهان، تصاویری از منظومه شمسی و قاره‌ها و همچنین، نقشه‌های امپراتوری عثمانی و ارمنستان است.

کلیسای ارمنی و چاپخانه سن‌لازار در ونیز نقشی بزرگ در نقشه‌نگاری ارمنی داشته‌اند و از اواخر سده هجدهم تا اواسط سده بیستم، نقشه‌های ارمنی بسیاری در آنجا چاپ شده. در تمام این مدت، کهن‌ترین نقشه ارمنی، در میان مجموعه‌ای از دست‌نویس‌های سده پانزدهم میلادی، در ماتناداران شهر ایروان، محفوظ بوده. این نقشه جهان‌نما، که از نوع T-O است، در سده سیزدهم و چهاردهم میلادی به دست نقشه‌نگاری ناشناس در کافا فئودوسیا (Feodosia) ترسیم شده و به دلیل داشتن ظاهری رنگ‌پریده و اندازه‌ای کوچک، به قطر ۱۲۵ میلی‌متر، تا همین اواخر در نقشه‌نگاری ارمنی اهمیت نداشت (نقشه ۱۴). نقشه مطابق با اصول مسیحی رسم شده و کشورها و شهرهای مهم واقع در مسیر راه ابریشم را نشان می‌دهد. در واقع، این قدیمی‌ترین نقشه به زبان ارمنی است.

۱۲- نقشه‌های بعد از نیمه قرن بیستم میلادی

نقشه‌های امروزی با نقشه‌های چاپ شده در سده پانزدهم میلادی تفاوت بسیار دارد. نقشه‌نگاری راهی بس طولانی پیموده و با تلاش مستمر جغرافی‌دانان و نقشه‌نگاران و نیز توسعه چشمگیر فناوری به پیشرفت امروزی رسیده است. از اواسط قرن نوزدهم میلادی، ناشران مختلف نقشه‌های جغرافیایی دقیق‌تر و باکیفیت‌تری منتشر کردند که از لحاظ اسامی قدیمی و جدید مناطق و برخی جزئیات طراحی تفاوت‌هایی اندک بین آنها وجود دارد. در پاره‌ای از نقشه‌های صد سال اخیر، نام ارمنستان به مرور زمان تغییر کرده یا ناپدید شده. این تغییر بستگی به این دارد که چه کسی و در کدام کشور، نقشه را تهیه و منتشر کرده. البته، همگی این تفاوت‌ها ناشی از انگیزه‌های سیاسی است و ربطی به اصول فنی نقشه‌نگاری ندارد.

بین سده پانزدهم تا بیستم میلادی، ارمنی‌ها دارای حکومتی مستقل نبودند ولی به دلیل حضور انبوه جمعیت بومی ارمنی در منطقه جنوب قفقاز و شرق آسیای صغیر، نام ارمنستان تا سال ۱۹۲۰م در بیشتر نقشه‌های منطقه دیده می‌شد. نخستین بار، بعد از ۱۹۲۵م، به دنبال قتل‌عام و پاک‌سازی قومی ارمنیان از سرزمین اجدادی‌شان به دست امپراتوری عثمانی و عاملانش، نام ارمنستان در منطقه ارمنستان باستان، یعنی در شرق ترکیه و فلات ارمنستان، به تدریج از روی نقشه‌های جدید حذف شد.

درباره دقت نقشه‌های امروزی شایان ذکر است که نخستین نقشه دقیق و جامع به شیوه مثلث‌بندی در ۱۶۶۰م به دست کاسینی (Cassini) نقشه‌نگار فرانسوی خلق شد. در اواسط قرن نوزدهم، بیشتر کشورهای اروپایی نقشه‌های خود را به این شیوه رسم می‌کردند. با این حال، هنوز ۹۰ درصد کشورهای جهان، نقشه‌برداری نشده بود یا در اصطلاح نقشه‌نگاری به صورت «کشورهای ناشناخته» باقی مانده بود.

برای داشتن نقشه‌های باکیفیت و همه‌پسند می‌بایست معیاری بین‌المللی تعیین می‌شد. پیش از پدید آمدن معیار اگر کسی مایل بود با کنار هم قرار دادن نقشه کشورهای مختلف یک نقشه جهان تهیه کند با مشکلات زیر مواجه می‌شد:

- هر کشوری نصف‌النهار مبدأ را نصف‌النهار در نظر می‌گرفت که از پایتخت یا یکی از شهرهای مهم کشورش می‌گذشت.

- هر نقشه‌نگاری علائم و نمادهای خاص خود را در طراحی نقشه به کار می‌برد. در مجموع، بیشتر از هزار نماد استفاده می‌شد.

- مقیاس‌های نقشه‌ها بی‌شمار بود و هر نقشه‌ای مقیاس خاص خود را داشت.

- اسامی جغرافیایی مانند نام شهرها و مناطق به صورت‌های مختلف نوشته و اغلب، یک منطقه، در چند نقشه، به نام‌های مختلف ظاهر می‌شد.

استفاده از «متر»، به‌عنوان معیار بین‌المللی اندازه‌گیری مسافت، پیش از این در فرانسه معمول شده بود و در ۱۷۹۸م، بسیاری از کشورهای اروپایی از آن پیروی می‌کردند اما زمان بیشتری لازم بود تا دانشمندان و نهادهای علمی دنیا، و حتی فرانسه، آن را تأیید و از آن استفاده کنند. نیاز مبرم به ایجاد روش و معیارهای بین‌المللی در عرصه نقشه‌نگاری، برای رفع این مشکلات، منجر به تشکیل همایش بین‌المللی جغرافیا شد.

در ۱۸۸۴م، در اولین نشست بین‌المللی نصف‌النهار در واشنگتن تصمیم گرفته شد خطی که از وسط رصدخانه گریونویچ در شهر لندن می‌گذرد نصف‌النهار مبدأ شناخته شود. در این اجلاس همچنین مقیاس زمان و ساعات روز برای استفاده در نقشه‌نگاری تعیین و تصویب شد.

در ۱۸۹۱م، اجلاس پنجم بین‌المللی جغرافیا، طرح اجرای نقشه جامع جهان را با مقیاس ۱:۱,۰۰۰,۰۰۰ (یکمیلیونم) تأیید کرد. به این ترتیب، پیشرفتی چشمگیر در عرصه یکسان‌سازی نقشه‌نگاری بین‌المللی حاصل و طرح اندازه‌گیری و نقشه‌نگاری صحیح جهان برنامه‌ریزی شد که البته نیاز به سازش و همکاری مطلوب کشورهای عضو، به ویژه، کشورهای همسایه دارد، خواسته‌ای که تحقق بخشیدن آن، به آسانی امکان‌پذیر نیست.

از نیمه دوم قرن بیستم، با توسعه سریع و روزافزون فناوری الکترونیکی و ارتباطاتی، از ماهواره‌ها، که پیوسته به دور کره زمین در حال چرخش‌اند، برای نقشه‌برداری استفاده شد. اکنون، نقشه‌برداری از مناطقی که دست یافتن به آنها به سختی امکان‌پذیر بود - مانند بیابان‌ها، قله کوه‌ها و اعماق اقیانوس‌ها - به راحتی میسر شده است. اینک، ماهواره‌های جست‌وجوگر (جاسوسی) قادرند رفت‌وآمد هر فردی را ردیابی و محل دقیق او را تعیین کنند. دستیابی به این فناوری اهداف نظامی داشته ولی مانند دیگر اختراعات به دیگر حوزه‌ها نیز راه یافته و سبب پیشرفت آنها نیز شده است. اکنون، شاهد بازاری مملو از تولیدات جدید الکترونیکی، ماهواره‌ای و ارتباطاتی هستیم که قادرند به راحتی هر فردی را به نشانی و مقصد مورد نظر هدایت کنند.

فهرست عنوان‌های جغرافیایی به کار رفته در این کتاب

آذربایجان، امروزه دو آذربایجان وجود دارد:

۱- استانی در شمال غرب ایران که از دوره ایران باستان، بیش از دو هزار سال، به نام آذربایجان مشهور بوده است. این حوزه جغرافیایی سرزمین ماد خرد نامیده می‌شد که بعدها به افتخار فرمانده آتروپات، حکمران این منطقه در حدود ۳۲۱ پم، به آتروپاتن تغییر نام داد. این نام به تدریج به آتورپاتکان، آدریگان، آدریجان و سر انجام، آدریجان و آذربایجان تغییر یافت. آذربایجان، در حال حاضر، در تقسیمات کشوری ایران، به سه استان آذربایجان شرقی، غربی و استان اردبیل تقسیم شده است.

۲- جمهوری آذربایجان، کشوری واقع در شرق ارمنستان، شمال رود ارس و غرب دریای خزر که در ۱۹۱۸م تأسیس شده است. این منطقه پیش از آن، نزدیک به ده قرن متمادی، به ارژان (آلبانی) و پس از آن، تا قبل از ۱۹۱۸م، به خانات متفاوت تقسیم شده و با نام شیروان معروف بود. **آرارات**، کوه مقدس ارمنیان. طبق *انجیل* کشتی نوح بر قلّه کوه آرارات در ارمنستان نشسته است. امروزه، این کوه در خاک جمهوری ترکیه قرار دارد. به زبان ارمنی آن را ماسیس (Massis) می‌نامند که دارای دو قله است: ماسیس بزرگ به ارتفاع ۵۱۳۷ متر و ماسیس کوچک به ارتفاع ۳۸۹۶ متر.

آرتاشات، از پایتخت‌های ارمنستان باستان. امروزه، در خاک جمهوری ارمنستان قرار دارد.

آرجش (Arjesh)، شهری در ساحل شمالی دریچه وان. زمانی، دریچه وان به نام این شهر ساحلی آرجش نامیده می‌شد. دریچه دیگری نیز به اسم آرجاک (Arjak) یا آرجیشاک (Arjishak) در شرق دریچه وان وجود دارد.

آسیای صغیر، شبه جزیره‌ای بین دریای مدیترانه و دریای سیاه، که در زمان حکومت روم شرقی یا بیزانس به آناتولی معروف بود.

آناتولی، نام قدیم آسیای صغیر. به زبان یونانی به معنی جایی که آفتاب طلوع می‌کند. سرزمینی واقع در شرق قسطنطنیه به سمت شرق تا رود فرات.

ارژان یا **آلبانی**، به زبان لاتین (Caucasian Albania)، آلبانی قفقاز. کشوری باستانی واقع در میان رود کُر (Kur or Cyrus) و کوه‌های قفقاز. امروزه، بخش بزرگی از آن در خاک جمهوری آذربایجان قرار گرفته. ارمنیان این سرزمین را آغوانک می‌نامند.

ارس یا **آراز**، رودی در فلات ارمنستان که در مرز کشورهای ارمنستان، ایران و ترکیه قرار دارد و به دریچه خزر می‌ریزد. به زبان ارمنی آن را یراسخ یا آراکس (Arax) می‌نامند.

ارمنستان، کشوری باستانی در فلات ارمنستان، واقع در شرق آسیای صغیر و جنوب کوه‌های قفقاز که از دو بخش ارمنستان بزرگ و ارمنستان کوچک تشکیل شده. قسمتی از ارمنستان بزرگ، در شمال شرقی فلات ارمنستان، جمهوری ارمنستان امروزی را تشکیل می‌دهد. ارمنستان کوچک در غرب ارمنستان بزرگ و شرق آسیای صغیر واقع شده است. به ارمنستان، آراتیان یا کشور

آرارات نیز گفته می‌شود. در زمان باستان، تا قرن ششم قبل از میلاد، این سرزمین اورارتو نامیده می‌شد.

ارمنستان بزرگ، به ارمنستان مراجعه شود.

ارمنستان شرقی، بخشی از ارمنستان بزرگ، واقع در شمال و شمال غربی کوه آرارات، جمهوری ارمنستان امروزی.

ارمنستان غربی، بخش اصلی ارمنستان باستان و فلات ارمنستان که در جنوب غربی کوه آرارات قرار گرفته و تا رود فرات و ارمنستان کوچک می‌رسد. این منطقه هزاران سال منطقه‌ای ارمنی‌نشین بوده اما پس از نسل‌کشی ارمنیان، بین سال‌های ۱۹۱۵-۱۹۲۳م، از سکنه ارمنی خالی شد و اکنون، در قلمروی جمهوری ترکیه قرار دارد.

ارمنستان کوچک، به ارمنستان مراجعه شود.

ایروان یا ایروان (Erivan or Yerevan)، تلفظ روسی شهر یروان (Yerevan). در متون عثمانی، گاهی روان (Revan) نامیده شده است.

استانبول، به قسطنطنیه مراجعه شود.

اسکندریه، شهری باستانی در حوزه مدیترانه، نزدیک دهانه نیل واقع در مصر که مهد تمدنی کهن و یکی از مهم‌ترین مراکز فرهنگی جهان بوده. بزرگ‌ترین کتابخانه دوران باستان و یکی از عجایب هفتگانه جهان (فانوس دریایی اسکندریه) در این شهر قرار داشته است.

امپراتوری بیزانس، یا روم شرقی، یکی از کهن‌ترین فرهنگ‌های جهان، واقع در شرق روم باستان که بر آسیای صغیر حکومت می‌کرد و پایتختش قسطنطنیه (استانبول امروزی) بود.

امپراتوری عثمانی، نوادگان ترک‌های اغوز (Oghuz)، که از قرن هشتم تا یازدهم میلادی به منطقه آسیای صغیر هجوم آوردند، این امپراتوری را بنا نهادند. امپراتوری عثمانی در ۱۴۵۳م تأسیس شد و مرزهای خود را از بورسا (Bursa) تا شبه‌جزیره بالکان گسترش داد.

اورارتو، امپراتوری باستانی در فلات ارمنستان، در هزاره اول قبل از میلاد. بابلی‌ها، این سرزمین را اورارتو و پارس‌ها و ایلامی‌ها آن را آرمینیا (Arminiya) و هرمینویا (Harminuya) می‌نامیدند. بیشتر تاریخ‌دانان اورارتو و آرارات را یکی می‌دانند.

ایروان یا اربونی (Erebuni)، از کهن‌ترین شهرهای ارمنستان، پایتخت کنونی جمهوری ارمنستان. این شهر حدود ۲۸۰۰ سال پیش، در دوره اورارتو، تأسیس شده و به گفته شاردن (Chardin) در کتاب *جغرافیای بطلمیوس* تروا (Terva) نامیده شده است.

ایبوریا یا ایبریا (Iberia or Iveria) در این کتاب منظور ایبریای قفقاز است که اینک منطقه مرکزی گرجستان را تشکیل می‌دهد.

پونتوس (Pontus)، به دریای سیاه مراجعه شود.

تالش، منطقه‌ای باستانی که اینک بخش بزرگی از آن در خاک جمهوری آذربایجان و بخش دیگر، در خاک ایران قرار دارد. مردم بومی آن به یکی از لهجه‌های قدیم فارسی صحبت می‌کنند.

ترکیه، کشوری در منطقه آسیای صغیر که در قسمت شرقی فلات ارمنستان را اشغال کرده است. به امپراتوری عثمانی مراجعه شود.

تورکومانی، نامی که به ارمنستان داده شده و بیشتر در منابع ترکی و گاه در نقشه‌نگاری غربی در سده هفدهم و هجدهم میلادی به کار رفته است. در شماری از نقشه‌ها، ارمنستان غربی را تورکومانیا یا ارمنستان ترکیه نامیده‌اند.

توسپ یا توشپا (Tosp or Toushpa)، به وان مراجعه شود.

تیگراناکرت، از پایتخت‌های ارمنستان باستان، نزدیک شهر سیلوان (Silvan) در ترکیه امروزی. در قراباغ (آرتساخ) نیز، شهری به همین اسم وجود دارد. تیگراناکرت یکی از پایتخت‌های ارمنستان در زمان فرمانروایی تیگران بزرگ بوده.

دجله، از رودهای ارمنستان باستان که در *انجیل* نیز از آن نام برده شده. این رود از فلات ارمنستان سرچشمه می‌گیرد و پس از عبور از کردستان و عراق به خلیج فارس می‌ریزد.

دریا یا دریاچه خزر، بزرگ‌ترین دریاچه جهان واقع در شمال ایران، جنوب روسیه و شرق قفقاز. در گذشته، به نام‌های دریای هیرکانی، دریای طبرستان یا گیلان و بحر خزر و بحر قزوین معروف بوده. نام اروپایی آن کاسپین است.

دریای سیاه، دریایی در شمال آسیای صغیر و جنوب روسیه و اوکراین. در زبان ترکی به آن قره دنیز (Kara deniz) می‌گویند.

دریای طبرستان، به دریای خزر مراجعه شود.

دوین یا دبیل (Dvin or Dabil)، از پایتخت‌های ارمنستان در سده‌های میانی که در زبان عثمانی و فارسی دبیل تلفظ می‌شود.

سرزمین پارس، نام ایران باستان. جمهوری اسلامی ایران کنونی.

سرزمین مادها، امپراتوری ماد که در سده اول میلادی در منطقه غربی ایران امروزی شکل گرفت. یکی از قدرتمندترین حکومت‌های باستان که به امپراتوری پارس پیوست.

سن لازاروس یا لازار، جزیره‌ای در آب‌های ونیز که جمعیت مذهبی مخیتاری ها (Mkhitarian) در آنجا شکل گرفته و دارای موزه و کتابخانه‌ای بزرگ است. مجموعه‌ای از دست‌نویس‌های نفیس در آنجا نگهداری می‌شود. چاپخانه مخیتاریان یکی از قدیمی‌ترین و فعال‌ترین مراکز چاپ کتاب و نقشه‌های ارمنی از سده هجدهم میلادی تا کنون است.

کیلیکیه ارمنی، به زبان ارمنی کیلیکیا. پادشاهی ارمنی در کیلیکیه در گوشه شمال شرقی دریای مدیترانه که در سده یازدهم میلادی تأسیس شد و سیصد سال، ادامه یافت. گاهی، به اشتباه ارمنستان کوچک نیز گفته می‌شود.

شیروان یا شیروان، منطقه‌ای باستانی که امروزه جزو خاک جمهوری آذربایجان محسوب می‌شود. **فرات**، از رودهای ارمنستان باستان که در *انجیل* نیز از آن نام برده شده. این رود از فلات ارمنستان سرچشمه می‌گیرد، از کردستان و عراق عبور می‌کند و پس از پیوستن به رود دجله، به خلیج فارس می‌ریزد. این رودخانه در محدوده غربی ارمنستان بزرگ قرار دارد.

فلات ارمنستان، منطقه‌ای کوهستانی که بخش عمده آن اکنون در خاک ترکیه و بخش کوچکی در جمهوری ارمنستان قرار دارد و تا شمال غربی ایران گسترده شده. ارتفاع متوسط آن از سطح دریا بین ۱۰۰۰ - ۲۰۰۰ متر و مساحت آن بیش از ۳۰۰۰۰۰ کیلومتر مربع است. از ۱۹۲۰م، پس از نسل کشی ارمنیان در ترکیه آتاترک، فلات را مانند قسمت غربی آن به نام آناتولی می‌خوانند. هدف از این تغییر نام آن است که نام ارمنی و ارمنستان از کل کشور ترکیه حذف شود.

قسطنطنیه، پایتخت امپراتوری بیزانس یا روم شرقی، یکی از کهن‌ترین مراکز فرهنگی جهان که پس از اشغال به دست عثمانی‌ها، در دوران جمهوری ترکیه، استانبول نامیده شد. در زبان ارمنی نام شهر به اختصار پولیس خوانده می‌شود.

کلخیس یا کلخیدا (Colchida)، کشوری باستانی در خاک گرجستان که در ۲۰۰۸م با نام جمهوری مستقل ابخازیه اعلام وجود کرد.

کیلیکیا، منطقه‌ای در شمال شرق دریای مدیترانه، در انتهای آسیای صغیر و نزدیک خلیج اسکندریه. در سده یازدهم تا چهاردهم میلادی، پادشاهی ارمنی کیلیکیه در اینجا شکل گرفت. به کیلیکیه نیز رجوع شود.

گرجستان، کشوری در شمال ارمنستان که از مجموع کشورهای باستانی ایبریا، میگرلیا، کلخیس، ایمرتیا، کاختیا (Kakhtia) و ... تشکیل شده است.

ماسیس، به آرات رجوع شود.

وان، از پایتخت‌های ارمنستان باستان، نزدیک دریاچه وان. به نام‌های توسپ و توشپا نیز معروف بوده است.

فهرست نقشه‌ها

شماره	نام نقشه	نقشه نگار	تاریخ تهیه	محل نگهداری
۱	جهان‌نما	لوحة گلی بابلی	۶۰۰ ق م	موزه بریتانیا
۱ الف	جهان‌نما	اونگر	۱۹۳۷ م	موزه بریتانیا
۲	جهان‌نما	هرودوت*	۴۴۰ ق م	رق**
۳	جهان‌نما	اراتوستن	۲۰۰ ق م	رق
۴	جهان‌نما	ماکروبیوس	قرن ۵ و ۴ م.	رق
۵	جهان‌نما	راهب اهل راونا	قرن ۷ م.	رق
۶	جهان‌نما	جروم مقدس	۴۲۰ م	کتابخانه بریتانیا
۶ الف	بخشی از نقشه بالا	جروم مقدس	۴۲۰ م	کتابخانه بریتانیا
۷	جهان‌نما	استخری	۹۵۰ م	کتابخانه بریتانیا
۸	ارمنستان، ارژان و آذربایجان	استخری	۹۵۰ م	تهران
۹	ارمنستان، ارژان و آذربایجان	ابن حوقل	۹۸۵ م	موزه توپ کاپی
۱۰	جهان‌نما	ایزیدور سویل	قرن ۱۱ م.	کتابخانه مونیخ
۱۱	جهان‌نما	بئاتوس	قرن ۱۲ م.	کتابخانه اوسما
۱۲	جهان‌نما	ادریسی	۱۱۵۴ م	رق
۱۳	جهان‌نما	ایزیدور سویل	قرن ۱۲ م.	کتابخانه مؤان
۱۴	جهان‌نما	ناشناس	قرن ۱۴ و ۱۳ م	رق
۱۵	جهان‌نمای نوع T-O	کتاب مقدس	۱۲۵۰ م	کتابخانه بریتانیا
۱۵ الف	بخشی از نقشه بالا	کتاب مقدس	۱۲۵۰ م	کتابخانه بریتانیا
۱۶	جهان‌نما	بطلمیوس	۱۵۱۳ م	کتابخانه بریتانیا
۱۶ الف	بخشی از نقشه بالا	بطلمیوس	۱۵۱۳ م	کتابخانه بریتانیا
۱۷	ارمنستان، ارژان و تیگران	بطلمیوس	۱۴۸۲ م	کتابخانه بریتانیا
۱۸	آسیای صغیر	بطلمیوس	۱۵۱۳ م	کتابخانه بریتانیا
۱۹	نقشه پرتولان	دولسرت	۱۳۳۹ م	کتابخانه ملی پاریس

* برای دیدن نام لاتین نقشه‌نگاران به نقشه‌های مربوط رجوع کنید.
 ** (رق: روبین قالچیجان)، جزو مجموعه شخصی مؤلف که اکنون در ماتناداران ایروان نگهداری می‌شود.

شماره	نام نقشه	نقشه نگار	تاریخ تهیه	محل نگهداری
۱۹ الف	بخشی از نقشه بالا	دولسرت	۱۳۳۹ م	کتابخانه ملی پاریس
۱۹ ب	بخشی از نقشه بالا	دولسرت	۱۳۳۹ م	کتابخانه ملی پاریس
۲۰	بخشی از نقشه بالا	آبراهام کرسک	۱۳۷۵ م	کتابخانه ملی پاریس
۲۱	پرتولان	ویلادستس	۱۴۱۳ م	کتابخانه ملی پاریس
۲۱ الف	بخشی از نقشه پرتولان	ویلادستس	۱۴۱۳ م	کتابخانه ملی پاریس
۲۱ ب	بخشی از نقشه پرتولان	ویلادستس	۱۴۱۳ م	کتابخانه ملی پاریس
۲۲	جهان‌نما پلانیسفر	دسلیه	۱۵۵۰ م	کتابخانه بریتانیا
۲۲ الف	بخشی از نقشه بالا	دسلیه	۱۵۵۰ م	کتابخانه بریتانیا
۲۳	نقشه سوم آسیا	مرکاتور - هندیوس	۱۵۷۸ م	رق
۲۴	جهان‌نما	قزوینی	۱۵۸۰ م	نگارخانه والترز
۲۵	فتح اسکندر کبیر	اورتلیوس	۱۵۹۵ م	کتابخانه بریتانیا
۲۶	جهان‌نما	اورتلیوس	۱۵۹۸ م	کتابخانه بریتانیا
۲۶ الف	بخشی از نقشه بالا	اورتلیوس	۱۵۹۸ م	کتابخانه بریتانیا
۲۷	امپراتوری عثمانی	مرکاتور	۱۶۱۹ م	کتابخانه بریتانیا
۲۸	ارمنستان	دو لارو	۱۶۵۳ م	رق
۲۹	نقشه و شرح وان	کاتب چلبی	۱۶۵۷ م	کتابخانه بریتانیا
۳۰	ارمنستان بزرگ	سانسون	۱۶۵۸ م	رق
۳۱	امپراتوری عثمانی	بلاو	۱۶۶۴ م	رق
۳۲	ایران، ارمنستان و آسیای صغیر	دو ویت	۱۶۷۰ م	رق
۳۳	ارمنستان غربی و گرجستان	موردن	۱۶۸۰ م	رق
۳۴	ارمنستان و گرجستان	مالت	۱۶۸۳ م	رق
۳۵	ارمنستان، سوریه و بین‌النهرین	کلووریوس	۱۶۸۳ م	رق
۳۶	کلیسایها و دیرهای ارمنستان	کیومورجیان	۱۶۹۱ م	بولونیا
۳۶ الف	بخشی از نقشه بالا	کیومورجیان	۱۶۹۱ م	بولونیا
۳۷	جهان‌نمای کل	واناندتسی	۱۶۹۵ م	ماتناداران، ایروان
۳۸	وضع منطقه در سده پنجم م.	کهلر	۱۷۱۸ م	کتابخانه بریتانیا
۳۹	ارمنستان	کهلر	۱۷۱۸ م	رق
۴۰	ترکیه آسیایی و آسیای صغیر	مول	۱۷۲۹ م	رق
۴۱	دریاچه خزر	دو لیل	۱۷۳۰ م	رق
۴۲	امپراتوری عثمانی	هومان	۱۷۳۷ م	کتابخانه بریتانیا

شماره	نام نقشه	نقشه نگار	تاریخ تهیه	محل نگهداری
۴۲الف	بخشی از نقشهٔ بالا	هومان	۱۷۳۷ م	کتابخانهٔ بریتانیا
۴۳	ارمنستان قدیم و گرجستان	بلن	۱۷۶۴ م	رق
۴۴	پردیس، بهشت در زمین	بوئن	۱۷۸۰ م	رق
۴۵	تاریخ مقدسان	بوناش	۱۷۸۳ م	رق
۴۶	امپراتوری عثمانی	دیر سن لازار، ونیز	۱۷۸۷ م	کتابخانهٔ بریتانیا
۴۷	امپراطوری عثمانی	اطلس روسی	۱۷۹۳ م	کتابخانهٔ بریتانیا
۴۷الف	بخشی از نقشهٔ بالا	اطلس روسی	۱۷۹۳ م	کتابخانهٔ بریتانیا
۴۸	جهان در دوران باستان	ووگندی	۱۷۶۲ م	رق
۴۹	امپراتوری عثمانی	رئوف	۱۸۰۳ م	کتابخانهٔ بریتانیا
۵۰	آسیای صغیر و ارمنستان	مالت برون	۱۸۲۳ م	رق
۵۱	ایران باستان	دوور	۱۸۵۰ م	رق
۵۲	ارمنستان	کرزن	۱۸۵۴ م	رق
۵۳	قفقاز و ارمنستان	ولر	۱۸۵۸ م	رق
۵۴	ارمنستان و بین‌النهرین	اشپرونر	۱۸۶۵ م	رق
۵۵	ترکیه	ناشناس	۱۸۶۷ م	کتابخانهٔ بریتانیا
۵۶	جنگ عثمانی و روسیه	وزارت جنگ عثمانی	۱۸۷۷ م	رق
۵۷	خاورمیانه در دوران باستان	حلمی	۱۹۱۰ م	رق
۵۸	ارمنستان، طبق معاهدهٔ سور	رئیس جمهور ویلسون	۱۹۲۰ م	کتابخانهٔ کنگره آمریکا
۵۹	کشورهای جدید در آسیا	انتشارات کرامب	۱۹۲۰ م	رق
۶۰	مرزهای جمهوری ارمنستان، ۱۹۱۸ م	اطلس ارمنستان	۲۰۰۸ م	رق
۶۱	ارمنستان شوروی	الیبکیان	۱۹۲۸ م	رق
۶۲	زمین‌های ضبط شدهٔ ارمنستان	بادالیان و دیگران	۲۰۱۵ م	رق
۶۳	ارمنستان در ۲۰۱۵ م	مرکز پژوهشگران و معماران ارمنی	۲۰۱۵ م	رق

نقشه ها و توضیحات

نقشه‌ها و توضیحات

نقشه ۱ الف، از مجله “Imago Mundi”
 Volume 2, E. Unger, *From Cosmos*
Picture to the World Map. 1937. Page 2.

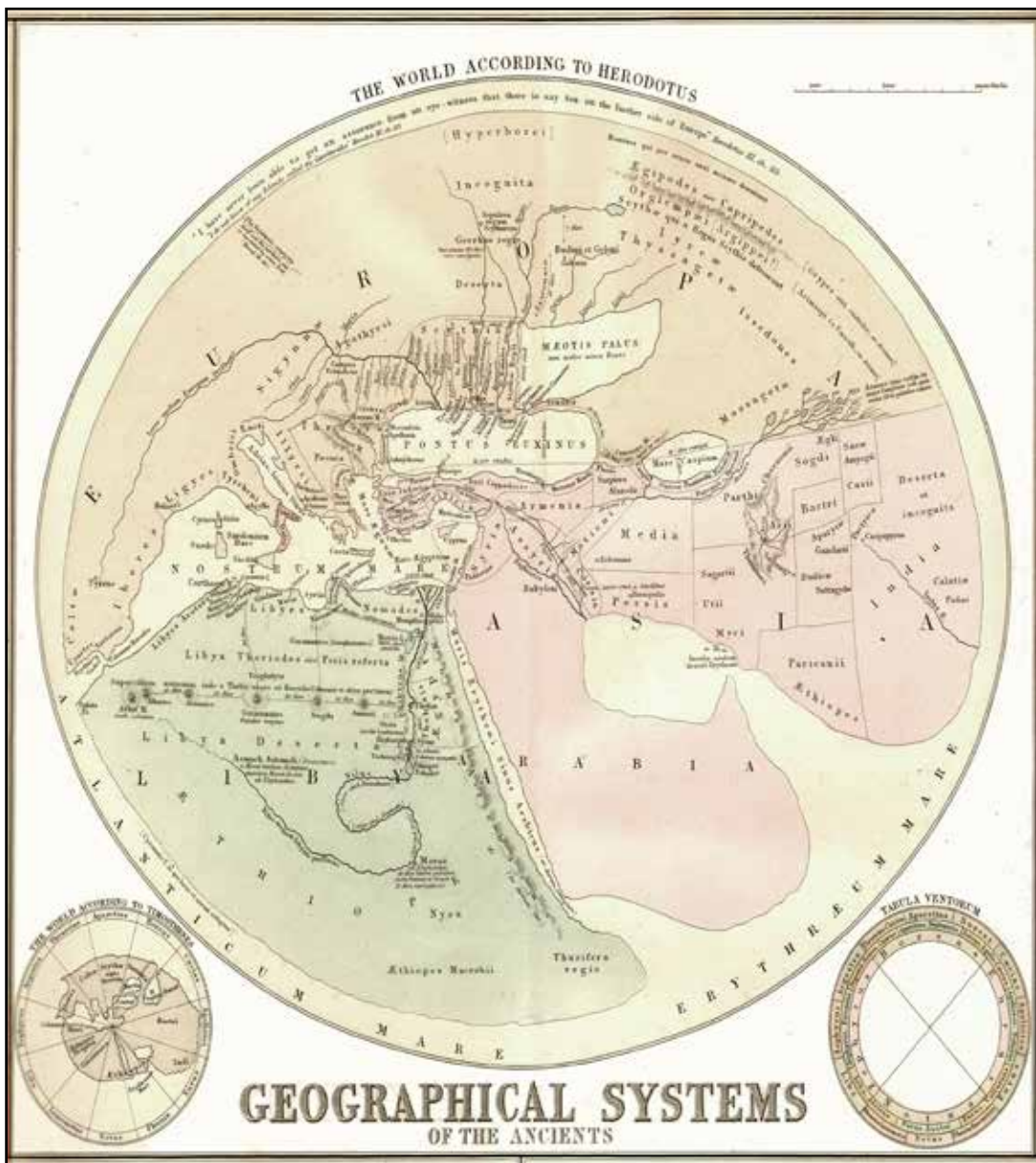
نقشه شماره ۱

نقشه شماره ۱ و ۱ الف - لوح گلی بابلی، قرن ششم پیش از میلاد، قدیمی‌ترین نقشه جهان‌نما که به دست ما رسیده است. این لوحه مرکز جهان را به شکل دایره‌ای نشان می‌دهد که با آب‌های «تلخ» احاطه شده و شامل هفت جزیره است. بابل در مرکز و در کنار آن، آشور و ارمنستان - اورارتو قرار گرفته. علاوه بر آن، هفت شهر به شکل دایره‌های کوچک دیده می‌شود. نام دو شهر، حران (Harran) و دری (Deri) است. رومی‌ها، حران را کاره (Karhe) می‌نامیدند و روحانیان مسیحی به آن هلیوپولیس (Heliopolis) می‌گفتند که اینک در شمال بین‌النهرین واقع شده. مرداب‌های عراق امروزی نیز به نام بیت‌جاکین (Bet Jakinu) در نقشه مشخص شده است. رود فرات از کوه‌های ارمنستان سرچشمه می‌گیرد و پس از عبور از بابل و مرداب‌ها به خلیج فارس می‌ریزد. در پشت لوح گلی، هفت جزیره دریاهای پیرامون جهان قرار دارد و متنی درباره موجودات عجیب آن نوشته شده. جزیره‌ها مثلی شکل است که بیشترشان شکسته یا صدمه دیده و ناخواناست.

در بسیاری از متون باستانی نام ارمنستان ذکر شده. در کتیبه بیستون نیز داریوش کبیر، شاهنشاه ایران باستان، در ۵۱۷ پم از ارمنستان یاد کرده است. در این متن سه زبانه، چنین آمده که او دادرشی (Dadarshi)، سردار ارمنی خود، را به کشور همسایه، ارمنستان، فرستاد تا به اوضاع رسیدگی کند. نام ارمنستان به زبان باستانی ایلام هرمینویا، به زبان پارسی قدیم آرمینیا و به زبان بابلی اوراشتو (Urashtu-Urartu) یا اورارتو نوشته شده است.

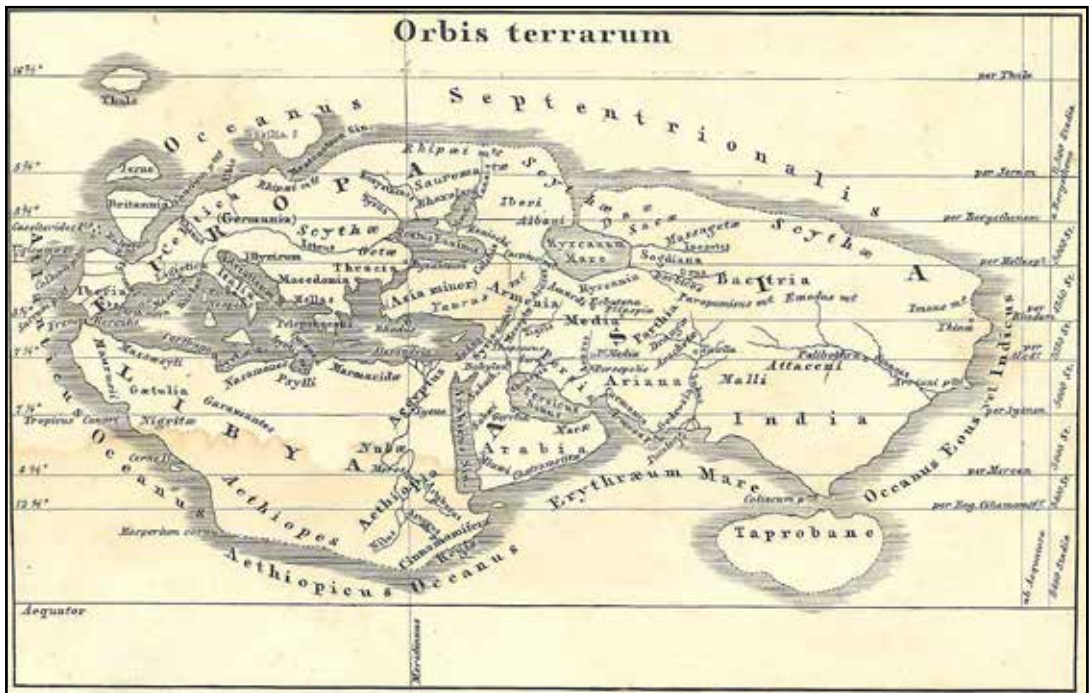
در نقشه ۱ الف ترجمه نوشته‌های نقشه لوح رسی به زبان انگلیسی مشاهده می‌شود.

اندازه‌ها: ۵، ۱۲ x ۸ سانتی‌متر، موزه بریتانیا، لندن، شماره ۹۲۶۸۷

نقشه شماره ۲ - نقشه جهان طبق کتاب هرودوت (Herodotus قرن پنجم پیش از میلاد). این نقشه را چارلز مولر (Charles Muller)، نقشه‌نگار بریتانیایی، در سال ۱۸۸۴م باسازی کرد و در اطلس جهان قدیم، تألیف و تدوین ویلیام اسمیت (William Smith)، منتشر شده است. نام ارمنستان در مرکز نقشه مشاهده می‌شود. از کشورهای واقع در جنوب قفقاز نام ایران باستان (پارس)، سرزمین ماد، میتانی (Mitani)، ساسپیر (Saspir)، کاسپ (Casp) و... ذکر شده است. نام آذربایجان و آلبانی در نقشه وجود ندارند.

اطلس اسمیت، لندن، ۱۸۷۴م، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG210، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۳ - نقشه جهان نما، بازسازی شده بر اساس آثار اراتوستنس (Eratosthenes - ۱۹۴ - ۲۷۶ پ.م). او با قبول نظریه کروی بودن زمین موفق شد محیط کره زمین را محاسبه و نقشه جهان مسکونی را، بر اساس دانسته‌های خود، طراحی کند. در شمار کشورهای باستانی منطقه قفقاز از ایبریا، آلبانی، سرزمین ماد و ارمنستان در مرکز نقشه نام برده شده است.

بازسازی کننده و گردآورنده نقشه: فون اشپرونر (von Spruner)، نقشه‌نگار آلمانی، از *اطلس جهان قدیم*، چاپ ۱۸۵۵ م.

اندازه‌ها: ۱۸ x ۱۱ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG126، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۴- نقشه جهان‌نما، اثر امبروزیوس ماکروبیوس (Ambrosius Macrobius)، نویسنده، تاریخ‌نگار و فیلسوف رومی سده چهارم میلادی، برگرفته از کتاب معروف او به نام تفسیر رؤیای اسکپیو (Schipio's dream). او نوشته وقتی اسکپیوی آفریقایی نوه خود اسکپیوی کوچک را به آسمان به سوی بهشت می‌برد از آن بالا کره زمین را به او نشان داد و گفت:

«بین، بخش‌ها و لایه‌های مختلف چگونه کره زمین را در بر گرفته. دو بخش از آنها را، که در دورترین نقطه از یکدیگر در دو قطب کره قرار دارند، سرما و یخبندان فرا گرفته در حالی که نواحی مرکزی به دلیل آفتاب سوزان در گرمای محض قرار دارد. بین دو قطب سرد و مرکز گرم تنها دو منطقه قابل سکونت موجود است. اگر به ناحیه خود در نیمه شمالی نگاه کنی، خواهی دید چه بخش کوچکی از این منطقه را تشکیل می‌دهد. سرزمین تو، قلمرو امپراتوری عظیم تو، چیزی بیش از یک جزیره کوچک نیست. باریک از شمال به جنوب و کمی عریض‌تر از شرق به غرب که دریایی معروف به آتلانتیک آن را احاطه کرده است.»

این‌گونه نقشه‌های اقلیمی جهان، در آن دوره، متداول بودند. اغلب، کره زمین را به پنج ناحیه اقلیمی تقسیم می‌کردند و بنا بر این فرضیه ناحیه یکم و ناحیه پنجم، به علت سرما و ناحیه سوم، به دلیل گرمای سوزان، قابل سکونت نبودند. نواحی دوم و چهارم متعادل بود اما تنها یکی از آنها مسکونی بود.

در این نقشه، دومین ناحیه از بالا، همان جهان مسکونی است که مشرق در سمت راست آن قرار دارد. سرزمین‌های آسیا، آفریقا و اروپا از چپ به راست ردیف شده‌اند و در میان آنها، فقط از کشورهای بریتانیا، اسپانیا، ایتالیایی، آرمینیا و هند نام برده شده است. از دریاها نام دریای سرخ نیز دیده می‌شود.

اندازه‌ها: ۶،۵ x ۶،۴ سانتی‌متر، چاپ ایتالیا، ۱۵۲۸م، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG145، ماتناداران

ایروان.

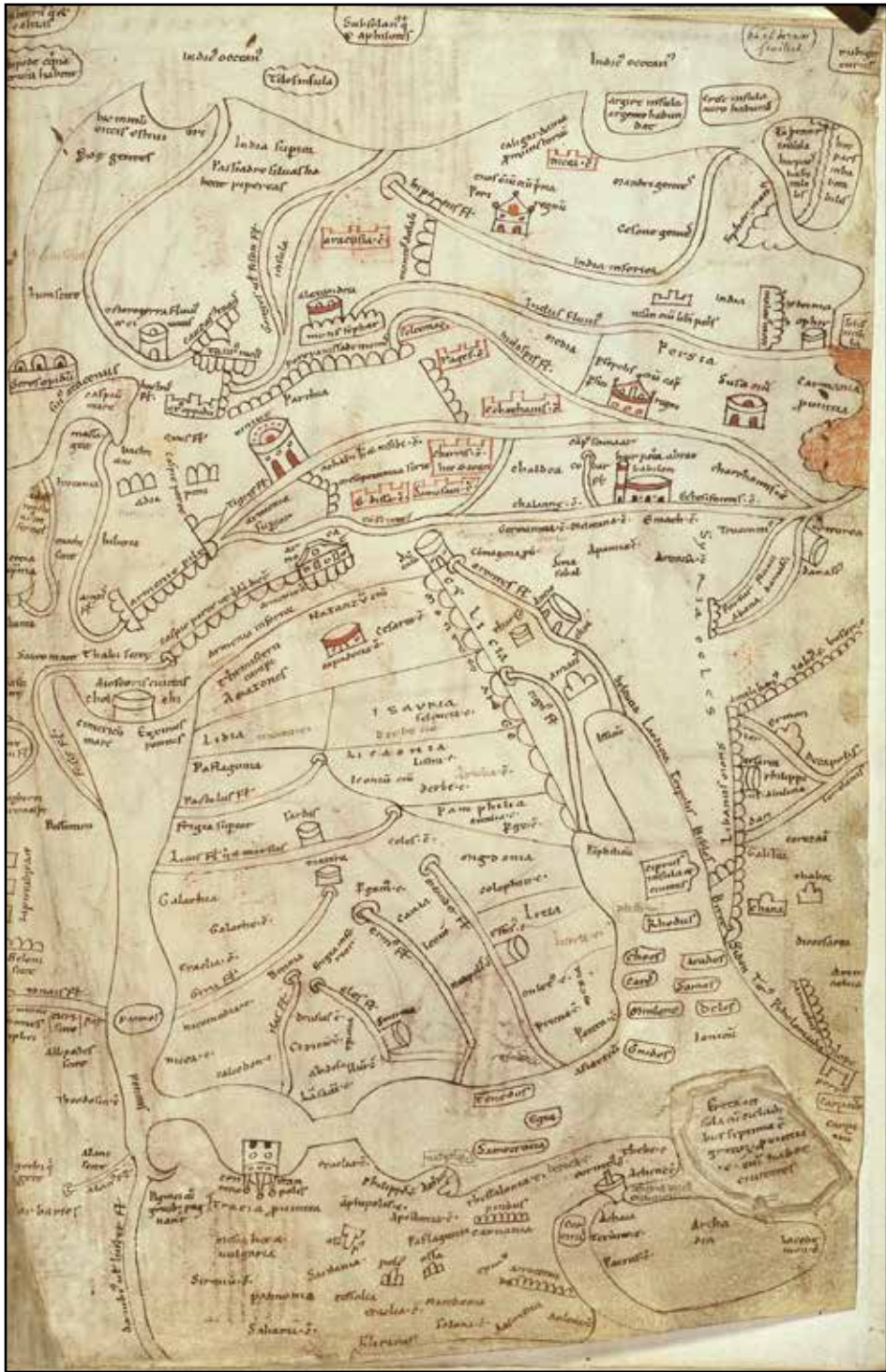
نقشه شماره ۵ - در میانه سده هفتم میلادی، راهبی اهل راونا (Ravenna) با استفاده از منابع مختلف کتابی در پنج جلد درباره جغرافیای جهان تألیف کرد. بر اساس مندرجات این کتاب، کنراد میلر (Konrad Miller)، نقشه‌نگار آلمانی، این نقشه را بازسازی کرده که از نوع نقشه‌های T-O است.

مشرق در بالای نقشه قرار دارد و از آنجایی که مؤلف اهل راونا بوده خطوط نصف‌النهار را به گونه‌ای رسم کرده که همه آنها در راونا با یکدیگر تلاقی می‌کنند. جهان مسکونی با اقیانوس‌های شمالی، جنوبی، شرقی و غربی احاطه شده است. رودهای نیل و دن و دریای مدیترانه، در مرکز کره، قاره‌ها را از یکدیگر جدا کرده‌اند.

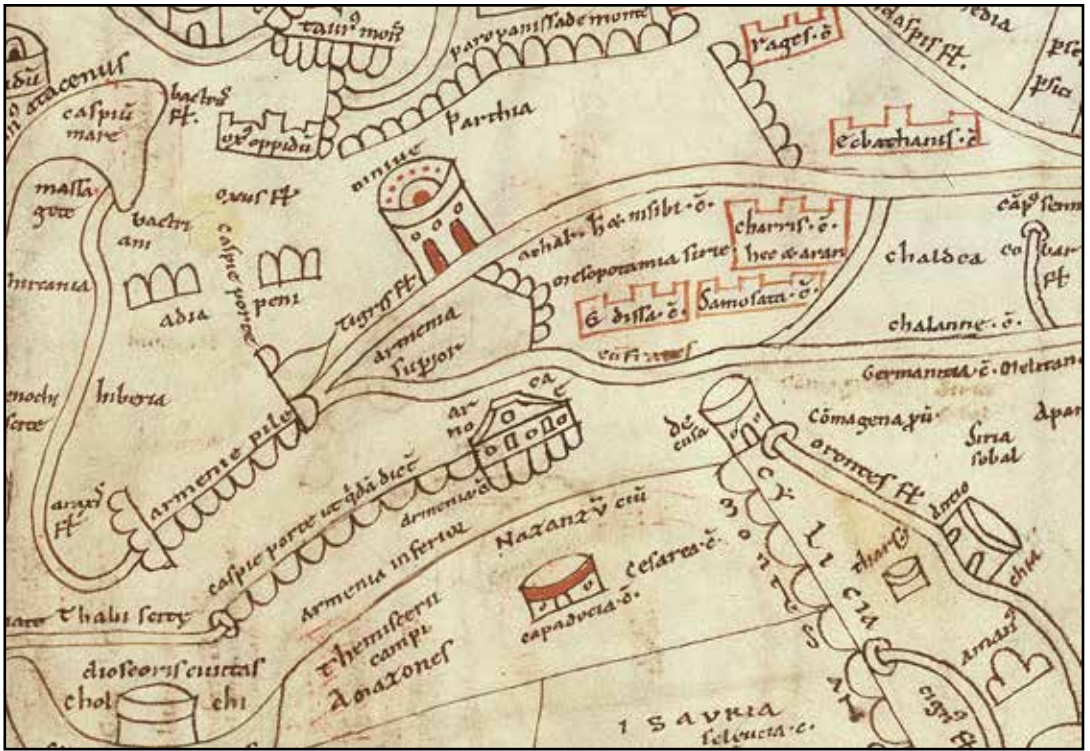
در نقشه‌نگاری آن دوران، مرسوم بود که دریای خزر مانند خلیجی به اقیانوس شمال متصل باشد. خلیج فارس و دریای عرب به دریای سرخ پیوسته و دریای سرخ، خود، از آب‌های اقیانوس جنوبی منشعب شده است. در جنوب غربی دریای خزر، آلبانی (آزان) در نزدیکی ارمنستان قرار گرفته که رشته کوه‌های قفقاز آنها را از یکدیگر جدا کرده است. ایبریا در شمال غربی آلبانی و در کنار دریای خزر و کوه‌های قفقاز، دیده می‌شود. کوه‌های کاسپین از دریا آغاز شده و به رشته کوه‌های قفقاز رسیده. رودهای ارس و کورا، که قبل از رسیدن به دریای خزر به یکدیگر می‌پیوندند، در این نقشه جدا از هم به دریا می‌رسند. ارمنستان در جنوب غربی کوه‌های قفقاز و در شمال بین‌النهرین قرار گرفته و رودهای دجله و فرات از کوه‌های ارمنستان (Taurus - توروس) سرچشمه می‌گیرد. نام کشورهای ایبریا، آلبانی، هیرکانی، (Hyrcania) ماد، ایران باستان (پارس)، آشور، سوریه، کیلیکیه و کلدیه در همسایگی ارمنستان آمده است.

مجموعه شخصی مؤلف.

نقشه شماره ۶۵

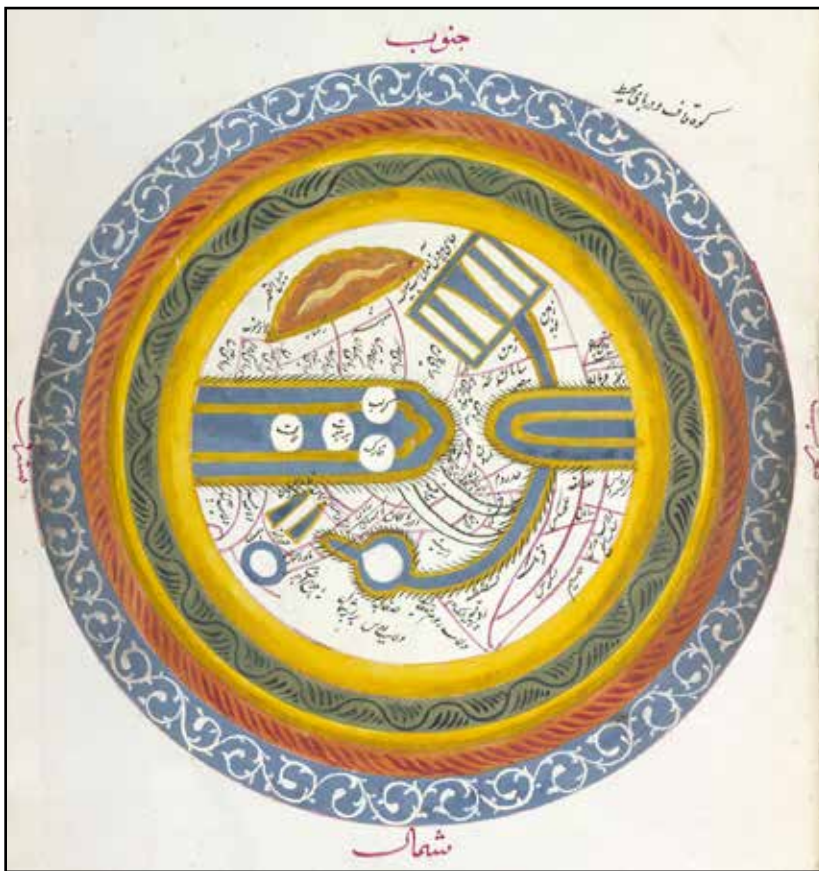
نقشه شماره ۶ و ۶ الف - جروم مقدس (St Jerome) نقشه آسیا را حدود ۴۲۰م طراحی کرد اما نسخه قرن دوازدهمی آن به ما رسیده است. نقشه، منطقه آسیای غربی را نشان می‌دهد و مشرق در بالای آن قرار گرفته. در این نقشه، نیم‌دایره‌ها نشانگر کوه‌ها و خطوط موازی نمایانگر رودهاست. هیرونیوموس (Hieronimus)، معروف به جروم مقدس (۳۴۸-۴۲۰م)، مترجم کتاب مقدس از عبری به لاتین است. او این نقشه را در ترجمه خود از کتاب فرهنگ نام‌های خاص (Onomasticon)، اثر پاپ اوزیبیوس (Eusebius)، اهل کساریا (Caesaria - قیصریه، ۲۶۰-۳۴۰ م) جای داد. نقشه مشتمل بر نام‌ها و مکان‌هایی است که در کتاب مقدس آمده است.

دریای سیاه در سمت چپ پایین نقشه جای گرفته و دریای کاسپین (خزر)، در سمت چپ، تقریباً در مرکز نقشه است. اقیانوس هند در بالا و یونان در پایین نقشه دیده می‌شود. نام کشورهای ارمنستان، بابل، ایران باستان (پارس)، سوریه و کلدیه در آن ذکر شده است. ارمنستان بین دریای سیاه و دریای کاسپین قرار گرفته و دروازه‌های ارمنستان با نام «آرمینیا پایل» (Armenia Pile) به شکل کوه‌هایی است که از یک طرف رود ارس و از طرف دیگر، رود دجله از آنجا سرچشمه می‌گیرد.

در زیر دروازه‌ها، کشتی نوح بر کوهی دیگر نقش بسته است. در سمت راست آن، ارمنستان بزرگ (Armenia Superior) و در پایین، ارمنستان کوچک (Armenia Inferior) دیده می‌شود. از شهرهای ادسا (Edessa)، ساموساتا (Samosata)، خارها (Kharrha) در ارمنستان نام برده شده است. کشورهای همسایه شامل ایبری، سرزمین پارت‌ها، کلخیس، آلبانی، کلدیه، و آدیاپنی (Adiapieni) در ساحل جنوبی رود ارس و شرق ارمنستان قرار دارند.

در نقشه ۶ الف، جزئیات بیشتری درباره ارمنستان مشاهده می‌شود.

اندازه‌ها: ۲۴ x ۳۶ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Additional MS 10049, fol 64.

نقشه شماره ۷ - ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی، معروف به استخری، قرن دهم میلادی (وفات ۹۵۰ م). او، که ایرانی تبار و اهل استان فارس بوده، به عنوان یکی از برجسته‌ترین تاریخ‌نگاران و جغرافی‌دانان اسلامی عرب شناخته شده زیرا تألیفات خود را بیشتر به زبان رایج در جهان اسلام، یعنی عربی، نوشته است. او به خاورمیانه، آفریقای شمالی و حوزه مدیترانه سفرهای بسیار کرده. کتاب مشهور *مسالك الممالک* اثر اوست (۹۳۴-۹۵۰).

نقشه جهان‌نمای استخری به سبک بلخی است و بر جغرافیای جهان اسلام تمرکز دارد. دست‌نوشته‌ها بیشتر به زبان فارسی است. جنوب، در بالای نقشه طراحی شده. نقشه فوق نسخه‌ای از دست‌نویس اصلی آن است که در ۱۸۳۶ م در بغداد به فارسی ترجمه شده.

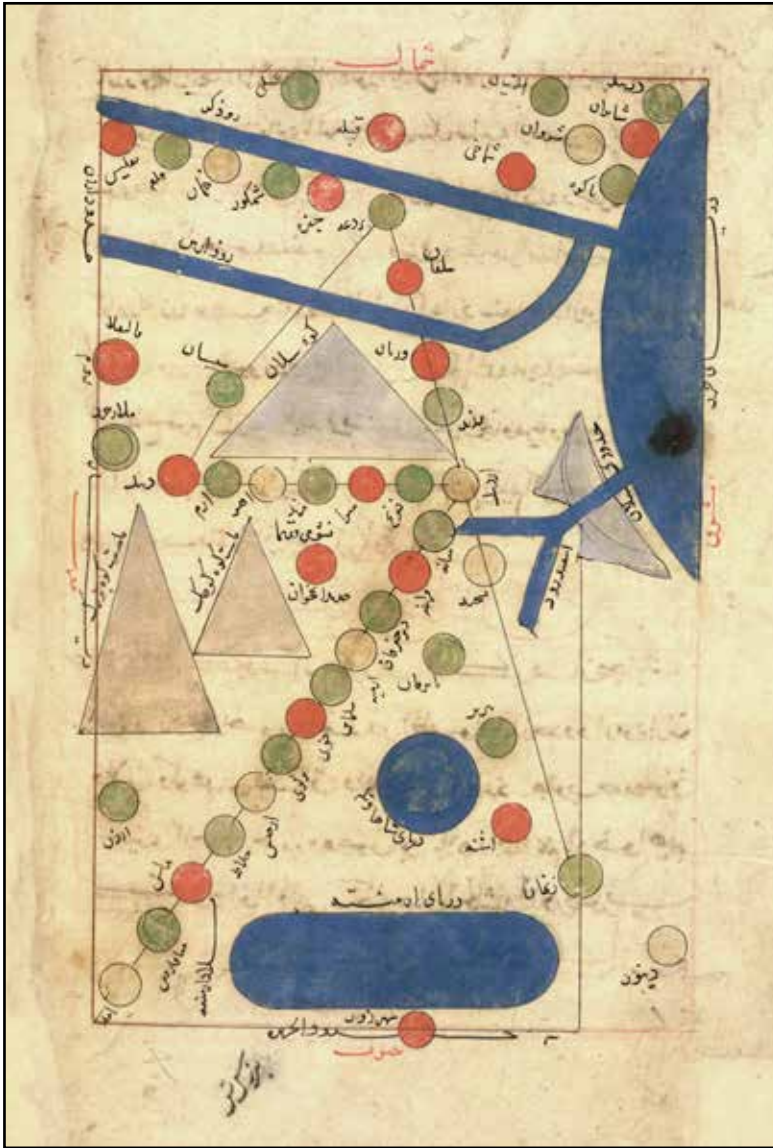
نسخه‌های دست‌نویس استخری، به جز نقشه جهان‌نما، شامل هجده تا بیست نقشه مربوط به سرزمین‌های اسلامی است، از جمله عراق، بین‌النهرین، مصر، آفریقای شمالی، خلیج فارس، کرمان، خراسان، فارس، سیستان، آسیای مرکزی، منطقه خزر و نواحی جنوبی آن. آخرین نقشه، به نام *ارآن*، آذربایجان، ارمنستان، تنها نقشه‌ای است که در آن از یک کشور غیر مسلمان، یعنی ارمنستان، یاد شده است. (نقشه شماره ۸).

دریای بزرگی که در سمت چپ نقشه دیده می‌شود مجموعه خلیج فارس، دریای عرب و اقیانوس‌های هند و آرام را نشان می‌دهد، و چهار جزیره بر آن نقش بسته. مدیترانه در سمت راست قرار دارد. از آنجا، دریای اژه به شکل منحنی به طرف دریای سیاه پایین می‌رود و به دریای خزر می‌پیوندد. دایره آبی رنگ، در سمت چپ پایین نقشه، دریاچه آرال است. رودخانه نیل در بالای نقشه قرار دارد و پنج چشمه آن از کوه‌های ماه آفریقا، که به شکل لب دیده می‌شود، نشئت می‌گیرد. نام ارمنستان در جنوب غربی دریای خزر، در همسایگی استان آذربایجان ایران، ذکر شده است.

اندازه‌ها: ۲۰ x ۳۲ سانتی‌متر. کتاب‌خانه بریتانیا، لندن، شناسه: Add. MS23542, 136a.

نقشه شماره ۸ - نقشه

«ارمنستان، آران، آذربایجان»، اثر استخری، در کتاب مسالک الممالک که در اواسط قرن چهاردهم میلادی از آن نسخه برداری شده است. در این نقشه، شهرها به شکل دایره‌های و کوه‌ها مخروطی طراحی شده. در غرب دریای خزر، باکو (سبز)، شیران (قرمز)، دربند (سبز) و شیروان (زرد) قرار گرفته‌اند. در انتهای غرب رودخانه کورا، تفلیس (قرمز) دیده می‌شود و از آنجا به بعد، پس از عبور از شهرهای شامخور و گنجه، راه به سوی بردعه می‌رود. رودخانه دیگری به دریاچه خزر می‌پیوندد که یکی از شاخه‌های آن سفید رود نام دارد. در غرب نقشه، در جنوب رود ارس، شهر قالیقلا (کارین یا ارزروم به رنگ قرمز) و ملازجرد (سبز) دیده می‌شود. استان آذربایجان ایران در جنوب کوه سیلان قرار دارد و شهرهای اردبیل (زرد)، خونج، سران (سراب به رنگ قرمز)، مرند، اهر و ارم در این قسمت آورده شده است.

پایین‌تر از سیلان، در زیر دایره قرمز نوشته شده: «قدیماً ناشوا، جدیداً نجوان». دو قلّه کوه‌های آارات به اسم ارمنی **ماسیس کوه کوچک** و **ماسیس کوه بزرگ** در جنوب غربی سیلان قرار گرفته. از اردبیل به سمت جنوب غربی به ترتیب شهرهای میانه، مراغه، درخرقان، ارومیه، سلماس، خوی، برکری، آرجش، خلط، بتلیس (قرمز)، میافارقین (سبز) و امید (زرد) ذکر شده است.

در جنوب مسیر فوق، نوشته شده: «بلاد ارمنیه» (منطقه ارمنستان). دریاچه گرد آبی‌رنگ دریای شاهی یا دیلم نام دارد که همان دریاچه ارومیه است. در زیر آن، دریاچه بیضی شکل، دریای ارمنیه یا همان دریاچه وان است.

اندازه‌ها: ۱۵ × ۲۳ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: OIOO – I.O. Islamic 1026.

نقشه شماره ۹ -

نقشه «ارمنستان، ازان و آذربایجان»، اثر ابن حوقل، برگرفته از کتاب دست‌نویس او در زمینه جغرافیا به نام صورت الارض. در این نقشه، رودخانه‌ها به رنگ آبی و کوه‌ها قهوه‌ای روشن طراحی شده. نوارهای آبی رنگ بالای نقشه رودهای ارس و کورا را نشان می‌دهد که به دریای خزر می‌پیوندند. بین این دو، آرائیه (اران) مشاهده می‌شود. نام آذربایجان، در پایین رود ارس، معرف استان آذربایجان ایران است.

پایین‌تر، در غرب نقشه، بین انتهای دو رود و دریاچه بیضی شکل ارومیه نام «ارمینیه» (ارمنستان) نوشته شده است. در متن نقشه، فهرست کشورها، شهرها و مناطق مربوط به این سه کشور به شرح زیر ذکر شده است:

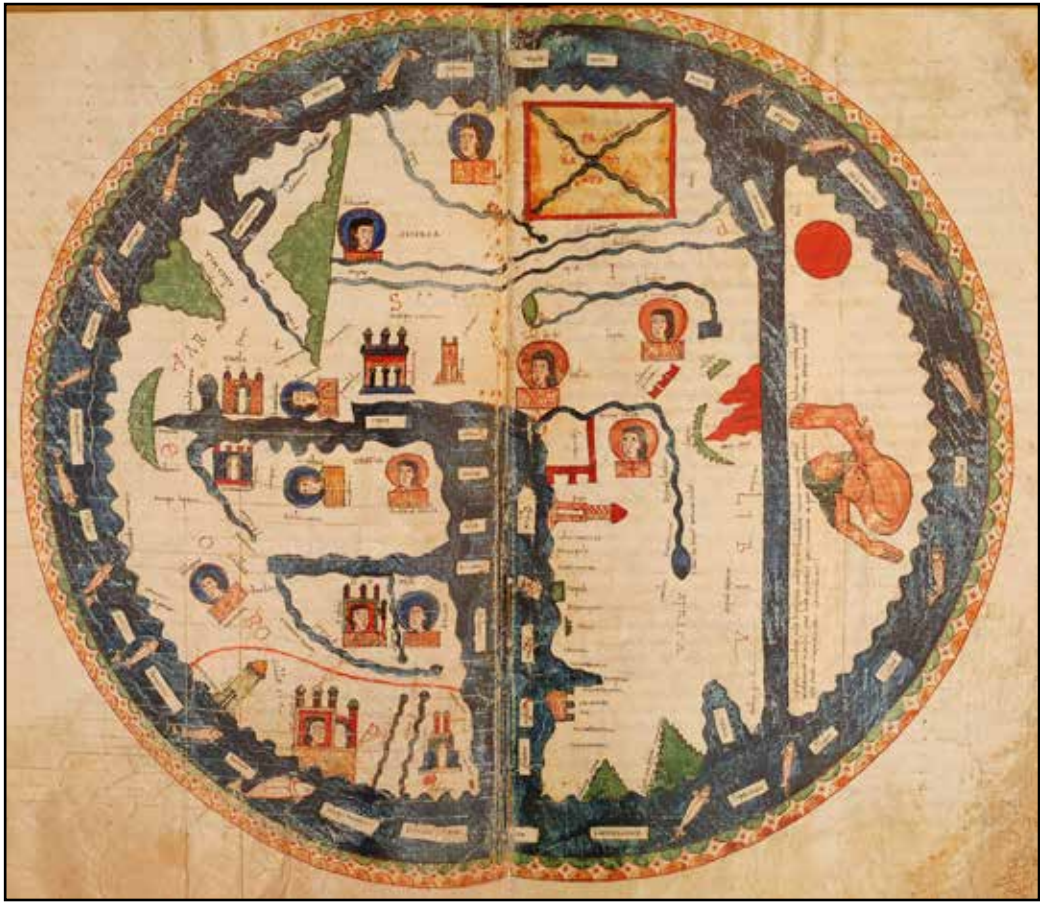
ازان: باب و ابواب (دربند)، شیروان، شماخ، شکی، تفلیس، زنگه (گنجه)، بردعه.
 آذربایجان (استان آذربایجان ایران): مرند، خنج، تبریز، اردبیل، زنجان، مراغه، داجرمان، اشنویه، خوی، دریاچه ارومیه یا دریاچه کیبود.
 ارمنستان: دوین، ورزن، قالیقلا (ارزروم، کارین)، ارزن، بتلیس، میافارقین (آن سوی کوه‌های قهوه‌ای رنگ)، دریاچه خلط (وان) و کوه آرات.
 کتابخانه ملی فرانسه، شناسه: Arabe 2214.

نقشه شماره ۱۰ - نقشه جهان نما، اثر اسقف ایزیدور سویل، از خانواده نقشه‌های T-O است. در آثار او، از این گونه نقشه‌ها فراوان یافت می‌شود که اغلب ساده هستند (نقشه شماره ۱۳). نقشه فوق تنها نسخه این نوع نقشه است که دارای جزئیات فراوان است.

در این نقشه‌ها، مشرق در بالا قرار دارد. مدیترانه، به حالت عمودی، بخش بزرگی از نقشه را گرفته است و جزیره‌های مختلفی در آن دیده می‌شود. دریای سرخ، به شکل مثلث نوک‌تیز، به رنگ قرمز نمایان است. در سمت چپ مدیترانه، کوه آرارات با کشتی نوح نقش بسته و کنار آن نام ارمنستان نوشته شده. بیشتر تأکید نقشه بر اروپاست و از کشورها و شهرهای بسیاری نام برده شده.

اندازه‌ها: قطر ۲۶ سانتی‌متر، کتابخانه ایالتی باواریا، مونیخ، شناسه: f154v. clm 10058.

نقشه شماره ۱۱ - نقشه معروف به جهان‌نمای بئاتوس از نوع T-O، نسخه دست‌نویس قرن دوازدهم از کتاب *آپوکالیپسیس* (*Apocalypsis*) اثر بئاتوس، کشیش اسپانیایی اهل لیابانا (۷۳۰-۷۹۸م)، برگرفته شده است. بئاتوس اصل کتاب را در قرن هشتم در اسپانیا نگاشته بود. یکی از دست‌نوشته‌ها و نقشه مربوط در کتابخانه کلیسای جامع بورگو د اوسما (Burgo di Osma)، در اسپانیا محفوظ است. نقشه، اندکی بیضی‌شکل، رنگی و با سلیقه طراحی شده است. در بالا، مشرق و بهشت قرار دارد و چهار رودخانه از آنجا سرازیر شده. دریای مدیترانه در حالت عمودی، به رنگ آبی، در وسط دیده می‌شود. بالای آن، در سمت چپ، رود دن و در سمت راست، رود نیل قرار گرفته. رود دن آسیا را از اروپا جدا کرده و از کوه‌های ریپه ای (Ripheimontes) سرچشمه گرفته است. رود نیل از آفریقای مرکزی آغاز شده. ابتدا، به سمت مشرق رفته و سپس، با چرخشی به سمت شمال، به دریای مدیترانه پیوسته است. بالای نقشه، در سمت چپ، کوه‌های قفقاز و توروس را به رنگ سبز مشاهده می‌کنیم. بین آنها، در شرق ترویا (Troy) و دریای سیاه، منطقه‌ای وسیع به نام **ارمنستان** و کمی بالاتر، **آلبانی**، یعنی اژان، آمده. رودهای دجله و فرات از جنوب کوه‌ها به طرف دریاهای جنوب جاری است. دورتادور زمین را دریا فرا گرفته و در آن ماهی‌ها، هیولاها و کشتی‌ها نقاشی شده‌اند. چهره‌های روی نقشه پیامبران را نشان می‌دهد که هر یک در حوزه فعالیت خود دیده می‌شوند.

در جنوب نقشه، در سمت راست، فضای بزرگ خالی از سکنه منطقه گرم و سوزان استوایی را مشخص می‌کند. موجودی یک‌پا که در آنجا دیده می‌شود به این معروف است که زیر سایه پای بزرگش در مقابل نور آفتاب از خود محافظت می‌کند.

اندازه‌ها: ۴۵۴ x ۳۲۶ میلی‌متر، کتابخانه کلیسای جامع اوسما، اسپانیا.

نقشه شماره ۱۲ - ابو عبدالله محمد بن شریف ادریسی (۴۹۳ - ۵۶۵ق / ۱۰۹۹ - ۱۱۶۶م)، از برجسته‌ترین جغرافی‌دانان و نقشه‌نگاران عرب قرن دوازدهم میلادی است. او با استفاده از نقشه‌ها و نمودارهای دریانوردان یونانی و اسطوره‌های آن دوران، در ۱۱۵۴م، در سیسیل، کتاب *نزهت المشتاق (روزه)* را تألیف کرد. کتاب، که شامل نقشه جهان و هفتاد نقشه کوچک است، تمام مناطق جهان آن دوره را با تقسیمات اقلیمی و ذکر نام‌ها نشان می‌دهد. بر اساس جغرافیای اسلامی، هریک از هفت منطقه اقلیمی جهان، در ده نقشه ارائه شده و کتاب در مجموع شامل ۷۱ نقشه است.

نقشه زیر، بخشی از نقشه بزرگ ادریسی است. کنراد میلر، نقشه‌نگار آلمانی، در ۱۹۲۷م، با به هم پیوستن نقشه‌های کوچک کتاب *روزه ادریسی*، نقشه بزرگ را بازسازی کرد. جنوب، در بالای نقشه و شمال در پایین قرار گرفته. دریای سیاه، سمت راست و دریای کاسپین یا خزر، در سمت چپ دیده می‌شود. اسامی عربی به زبان لاتین نوشته شده است.

در این نقشه، ارمنستان به سه بخش تقسیم شده: در کنار دریاچه وان عبارت «ارمنستان بزرگ»، در غرب دریاچه «ارمنستان کوچک» و بین دو دریاچه «باقی ارمنستان» نوشته شده است. اسامی شهرهای مهم آن در نقشه از این قرار است: بتلیس، قالیقلا (کارین یا ارزروم)، خلط، هوی (خوی)، سلماس، ناشوا (نخجوان).

حتی، در این نقشه، که متعلق به سال ۱۱۵۴م است، منطقه شمال رود ارس، ارژان و منطقه جنوب ارس، آذربایجان نامیده شده که استان آذربایجان ایران را نشان می‌دهد. اندازه کل نقشه: ۱۹۵ x ۹۲ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، ماتناداران ایروان.

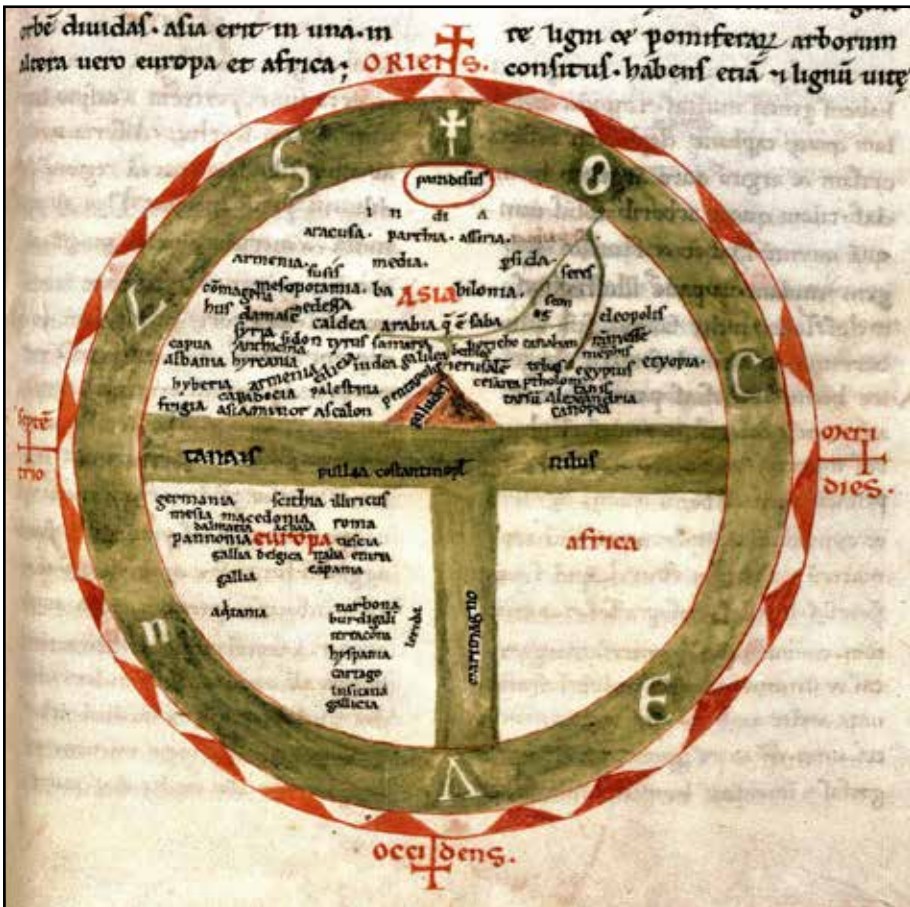

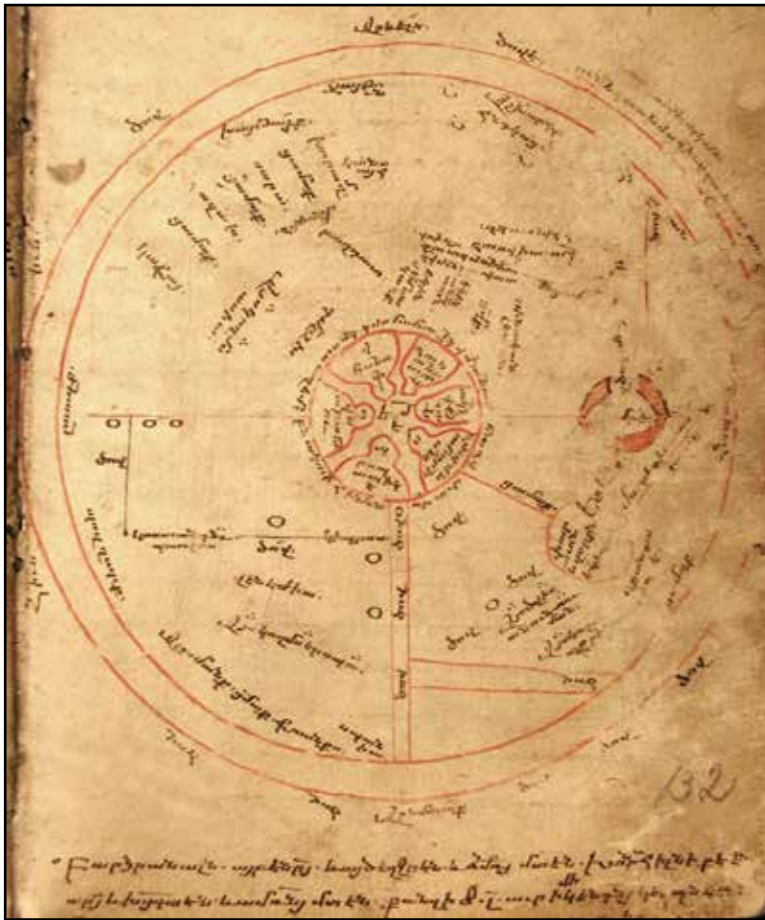
شماره ۱۳ - نقشه از نوع ساده، مشهور به T-O، برگرفته از دست‌نویس قرن هفتمی کتاب ریشه‌شناسی اسقف ایزیدور است. این نقشه در حال حاضر در کتابخانه مژان (Mejean) شهر اکس آن پروانس (Aix-en-Provence) نگهداری می‌شود. در این نقشه دایره‌ای شکل، گرداگرد جهان مسکونی را اقیانوس‌ها احاطه کرده‌اند. جهان دایره‌ای شکل به سه قسمت آسیا، اروپا و آفریقا تقسیم شده است و آب‌هایی به شکل حرف لاتین T آنها را از هم جدا کرده. شاخه عمودی، دریای مدیترانه و شاخه‌های افقی، رودهای دن و نیل را نشان می‌دهد.

در منطقه اروپا، نام ۲۵ کشور ذکر شده است شامل آلمان، اسکوتیه (Scotia)، مسیا (Messia)، مقدونیه، دلماتیه (Dalmatia) پانونیه (Panonia)، روم، توسکانی، گالیه، بلژیک، ایتالیا، اسپانیا، کارتاژ (Cathage)، گالیسیه (Galicia) و ده نام دیگر. در منطقه آفریقا، هیچ نام و توضیحی نوشته نشده و اغلب کشورهای آفریقای غربی امروزی اسمشان در منطقه آسیا آمده است.

مشرق، در بالای نقشه قرار دارد، جایی که منطقه آسیا و بهشت در زیر صلیبی در اقیانوس رسم شده. در منطقه آسیا، نام کشورها و شهرهای بسیاری آمده است، از جمله ایبریا، آلبانی و دو ارمنستان: ارمنستان بزرگ و کیلیکیه، که در جنوب غربی ارمنستان بزرگ دیده می‌شود. حکومت پادشاهی کیلیکیه در زمان تدوین این نقشه دوره شکوفایی خود را می‌گذراند و روابط تجاری نزدیکی با اروپا داشت. در شرقی‌ترین نقاط آسیا، هند، سرزمین پارت‌ها، آشور، ماد و ایران باستان قرار دارد.

قطر: ۱۶,۳ سانتی‌متر، فرانسه، اکس آن پروانس، کتابخانه مژان.

نقشه شماره ۱۴ - نقشه‌ای دست‌نویس به زبان ارمنی، بدون امضا، از نوع پیشرفته T-O، متعلق به سال‌های ۱۲۶۰-۱۳۴۰م است. این نقشه دایره‌ای شکل است و مشرق در بالای آن قرار دارد. خط عمودی حرف T دریای مدیترانه را با دو خط موازی قرمز نشان می‌دهد. خط افقی حرف T، در سمت چپ، رود دن و در سمت راست، رود نیل را به رنگ قرمز مشخص می‌کند. در مرکز نقشه، شهر اورشلیم با دروازه‌ها و نواحی مختلف آن دیده می‌شود. در جنوب غربی آن، کوه سینا و پایین‌تر، دریای سرخ قرار گرفته است. در سمت چپ نقشه، که با خط عمودی از مدیترانه جدا شده، عبارت «این بخش اروپاست» را می‌بینیم که در آن نام کشورهای آلمانک (آلمان)، فرانکس (فرانسه)، اسپانیا و

بلغارستان به چشم می‌خورد. پایین‌تر، ونژیا (ونیز) قرار دارد. در امتداد خط عمودی به طرف چپ، بر روی خطی که نشان‌دهنده دریای اژه و تنگه بسفر است، قبرس و قسطنطنیه مشاهده می‌شود. زاویه مایل به راست دریا را نشان می‌دهد که تا منطقه آسیا ادامه دارد.

دریای سیاه و دریای آزوف (Azov) با خطوط مشخص شده‌اند و به رود دن منتهی می‌شوند. در سمت راست مدیترانه، بر روی دو خط موازی قرمز رنگ، نوشته شده: «این بخش آفریقا است» و بالاتر، عبارت «فرعون و سپاه مصر» دیده می‌شود. منطقه آسیا بزرگ‌ترین بخش نقشه را تشکیل می‌دهد. در سمت چپ رود دن، نام‌های روشک (روسیه)، گفا (کافا، شهر فنوودوسیای کنونی)، آزخ (Azokh) سارا و خوارزم (آسیای مرکزی) نوشته شده است.

در کناره شرقی نقشه، خایتایق (Khaytayq - چین)، جایبون (ژاپن) و ایالت‌های هند دیده می‌شود، کشورهایی که در مسیر جاده ابریشم قرار گرفته‌اند. نزدیک به مرکز نقشه، از شهرهای بغداد، دمشق و مدین یاد شده که انتهای جاده ابریشم نیز هست.

در نقشه، دریاها جهان را احاطه کرده‌اند و این عبارت نوشته شده: «دریای پهناور، سراسر جهان را فرا گرفته است».

قطر: ۱۲۵ میلی‌متر، دست‌نویس، شناسه: ۱۲۴۲، ماتناداران ایروان.

نقشة شماره ۱۵

نقشه شماره ۱۵ و ۱۵ الف - این نقشه، که از نوع T-O است، در کتاب مزامیر، دست‌نوشته سال ۱۲۵۰م، آمده و به شکل نقشه‌های دینی قرون وسطاست. اگرچه در آن دوره برای رسم دقیق نقشه اروپا اطلاعات کافی نقشه‌نگاری وجود داشته، با این حال، رسم‌کننده نقشه از اصول مذهبی مسیحی پیروی کرده و اطلاعات و منابع مستند علمی را نادیده گرفته است.

نقشه، مدور است. مسیح در بالای نقشه قرار دارد با کره زمین در دستش و فرشته‌های مجربه‌دست در دو طرفش. جهان با اقیانوس و دوازده باد احاطه شده است. موجودات تخیلی ساکن سرزمین‌های دور در سمت راست پایین نقشه رسم شده‌اند. مشرق، بالای نقشه است، جایی که بهشت قرار دارد و چهار رودخانه از آن جاری شده و آدم و حوا نیز حضور دارند. بر طبق عهد قدیم، سرزمین یاجوج و ماجوج با حصارهایی جدا شده است. طبق اسطوره‌های یونانی و غربی، این دیوار را اسکندر کبیر بنا کرده در حالی که اسطوره‌های ایرانی آن را ساخت انوشیروان عادل می‌دانند. شکافی که در دریای سرخ رسم شده نشان دهنده آن است که چگونه آب برای موسی راه باز کرد تا بنی‌اسرائیل را از دریا عبور دهد و به فلسطین برساند.

اورشلیم در مرکز نقشه و مرکز دنیاست. کوه آرارات و بر روی آن، کشتی نوح به شکل هلال ماه، در موقعیت عقربه ۱۰ روی ساعت، در جنوب کوه‌های قفقاز قرار گرفته‌اند. نزدیک کشتی، نام «آرمنیا» به رنگ قرمز نوشته شده. نام کشورها و شهرهای بسیاری با جزییات در نقشه آمده است.

در نقشه ۱۵ الف، بخش ارمنستان مشاهده می‌شود.

اندازه‌ها: ۱۰ x ۱۵ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، دست‌نویس، شناسه: Additional MS 28681.

نقشه شماره ۱۶ - نقشه جهان‌نما برگرفته از کتاب جغرافیای بطلمیوس که مارتین والتزیمولر آن را تهیه و در ۱۵۱۳م، در استراسبورگ (Strasbourg) منتشر کرد. این نقشه یکی از ۲۷ نقشه خالق اثر است. در این نقشه، جهان به بخش‌های اقلیمی تقسیم شده و دوازده باد آن را احاطه کرده است. غیر از دریای سرخ، بقیه دریاهای به رنگ آبی و کوه‌ها به رنگ سبز رسم شده. بین دریای سیاه و دریای خزر، در مرکز جهان آن دوره، که در نقشه ۱۶ - الف دیده می‌شود، ارمنستان بزرگ و ارمنستان کوچک قرار دارند که با حروف بزرگ نوشته شده است. در همسایگی ارمنستان، سرزمین‌های ماد و پارت در شرق و آلبانی و ابخازیه در شمال دیده می‌شود. در جنوب ارمنستان بزرگ، سرزمین آشور و بین‌النهرین قرار گرفته. کشوری به نام آذربایجان در نقشه وجود ندارد. پیرامون اقیانوس هند را خشکی فرا گرفته است. کناره‌های جهان، مرز و سرحدی ندارد.

از کتاب جغرافیای بطلمیوس چهار متن دست‌نویس به ما رسیده که شماری از آنها ناتمام است. پس از اختراع دستگاه چاپ، از ۱۴۷۷ - ۱۶۰۰م این کتاب بیش از پنجاه بار در کشورهای مختلف منتشر شده. هر ناشی نقشه‌ها را طبق توضیحات و مشخصات جغرافیایی متون دست‌نویس طراحی و چاپ کرده است. در نتیجه، تفاوت‌هایی در نقشه‌ها وجود دارد، گرچه نکات عمده در همگی یکسان و مشترک است. به‌طور کلی، نقشه‌های بطلمیوس ساده و فاقد هرگونه تزئینی در متن یا عنوان است. این شیوه در برخی از نقشه‌های سده پانزدهم و شانزدهم متداول بود.

در نقشه ۱۶- الف، جزئیات همین نقشه را درباره خاورمیانه و ارمنستان مشاهده می‌کنید.

اندازه‌ها: ۶۱ x ۴۵ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.1.d.9.

نقشه ۱۶ الف

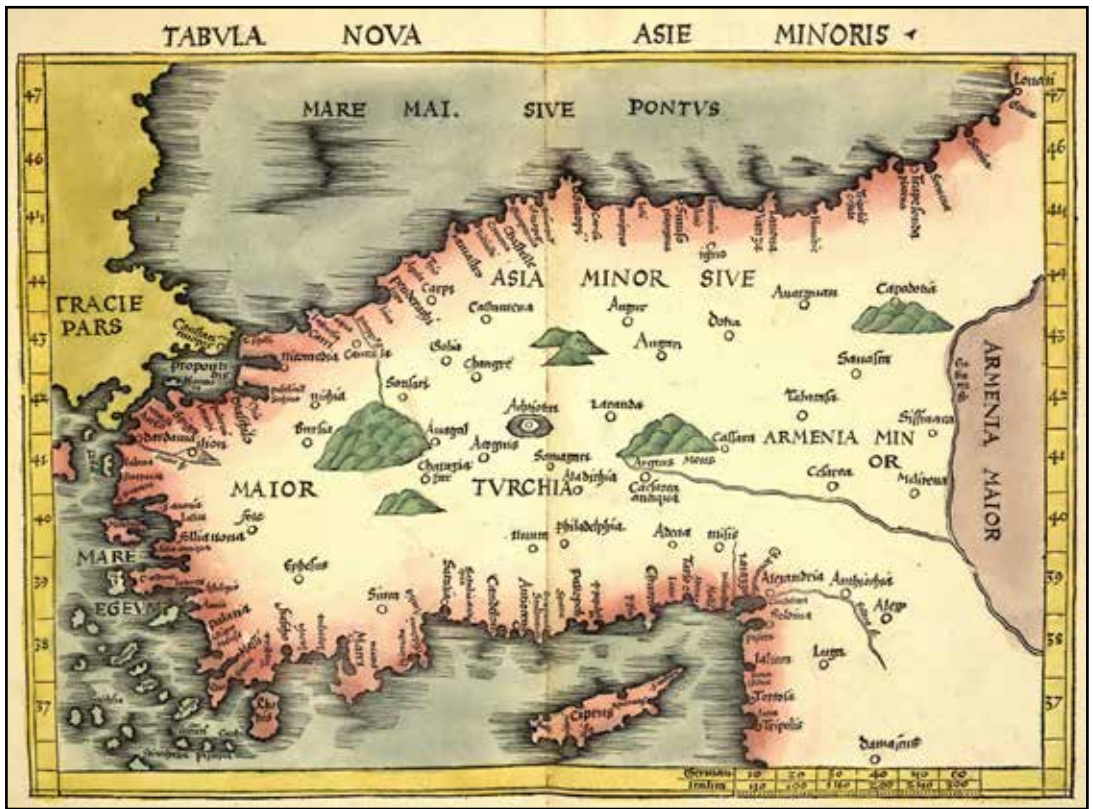

نقشه شماره ۱۷ - یکی دیگر از نقشه‌های جهان‌نما برگرفته از کتاب جغرافیای بطلمیوس که نیکولاوس گرمانیوس (Nicolaus Germanus) آن را در ۱۴۸۲م، در شهر اولم آلمان، به دست لئونارد هلم (Helm) منتشر کرده است. این نقشه، در اطلس بطلمیوس، به نام «نقشه سوم آسیا» مشهور است و کشورهای ایبریا، کلخیس (ابخازیه)، (آلبانی) ارژان و ارمنستان بزرگ را شامل می‌شود. در بالای نقشه، سه کشور به شرح زیر دیده می‌شود:

- اول، کلخیس (ابخازیه) به رنگ زرد، واقع در شرق دریای سیاه، میان کوه‌های قفقاز.
- دوم، ایبریا به رنگ آبی، احاطه شده با کوه‌ها. این دو، به انضمام چند کشور دیگر، از جمله میگرلیا، کاختیا، ایمرتیا، گرجستان امروزی را تشکیل می‌دهند.
- سوم، آلبانی یا ارژان به رنگ صورتی، در غرب دریای خزر، میان کوه‌های قفقاز. بخشی وسیع از این منطقه، از ۱۹۱۸م، به نام جمهوری آذربایجان معروف شد.

در جنوب این کشورها، ارمنستان بزرگ به رنگ سفید رسم شده که از جنوب با سرزمین‌های ماد و آشور و از غرب با ارمنستان کوچک هم‌مرز است. رود فرات از میان ارمنستان کوچک و بزرگ به سمت جنوب جریان دارد و در بین‌النهرین به رود دجله می‌پیوندد. رود دجله از جنوب ارمنستان سرچشمه می‌گیرد و به سمت جنوب سرازیر می‌شود. در نقشه، نام شهرهای مهم، کوه‌ها، رودها و دریاچه‌های ارمنستان ذکر شده، از جمله دریاچه وان (Tospita)، در کنار آن شهر وان (توشپا)، دریاچه آستیاریا (Astiara)، در کنار آن شهر آرتامد (Artamet) و دریاچه لیخنیدیس (Lychnitis) که همان دریاچه سوان است. از شهرهای ارمنستان بزرگ نام‌های آرتاشات، آرمویر، تیگراناکرت، باگاوآن (Bagavan)، آرشاماشات، نخجوان، قارص و تروا (Terva) ایروان مشاهده می‌شود.

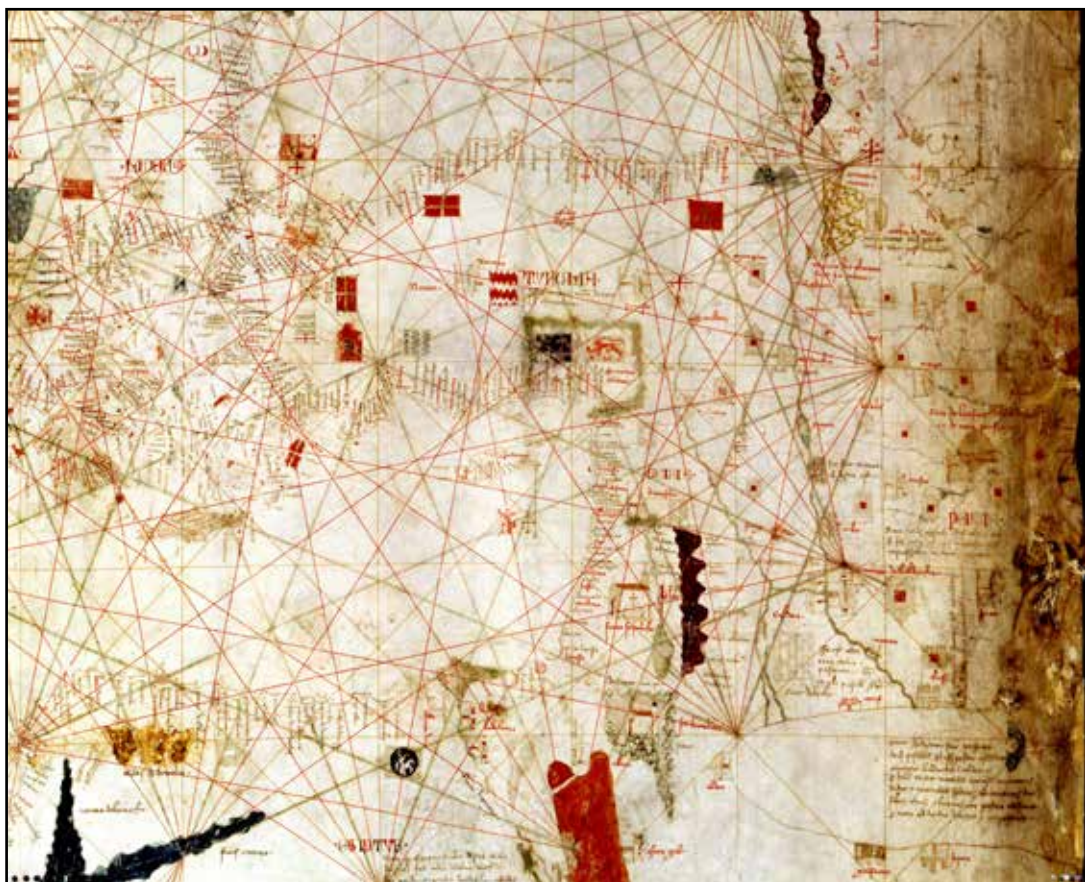
اندازه‌ها: ۵۴ x ۴۳ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، دست‌نویس، شناسه: Rare books G8175.

نقشه شماره ۱۸ - نقشه آسیای صغیر برگرفته از اطلس جغرافیای بطلمیوس که مارتین والتزیمولر آن را تهیه و در ۱۵۱۳م، در استراسبورگ منتشر کرده است. این نقشه، که «نقشه جدید آسیا» نام دارد، شامل آسیای صغیر و ارمنستان کوچک است. در خشکی، تنها، اسامی مناطق مهم دیده می‌شود در حالی که از شهرها و مناطق ساحلی به تفصیل یاد شده است. واضح است که نقشه برای استفاده دریاوردان طراحی و مانند پرتولانها (نقشه‌های ۱۹، ۲۰ و ۲۱) تهیه شده است.

در نقشه‌هایی که بر اساس طرح بطلمیوس تهیه شده، این نخستین باری است که نام «ترکیه» در آسیای صغیر اضافه شده، در صورتیکه اسامی پارس و ارمنستان از ۲۰۰۰ سال قبل در این منطقه وجود داشتند. ارمنستان کوچک در شرق شبه جزیره قرار دارد. ارمنستان بزرگ از رود فرات آغاز شده و از آسیای صغیر به سمت شرق، تا رشته کوه‌های ارمنستان، گسترش یافته. رود فرات مرز بین دو ارمنستان بزرگ و کوچک است.
اندازه‌ها: ۶۱ x ۴۵ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، دست‌نویس، شناسه: Maps C.1.d.9.

نقشه شماره ۱۹ - پرتولان دریای مدیترانه در ۱۳۳۹م. این نقشه را آنجلینو دولسرت (Angelino Dulcert) بر روی پوست نگاره (Vellum) طراحی کرده و قدیمی‌ترین پرتولان امضا شده و تاریخ‌داری است که به دست ما رسیده. نقشه مانند همه پرتولان‌های کاتالونیایی، علاوه بر جزئیاتی درباره نواحی ساحلی، اطلاعاتی مفید نیز درباره خشکی‌ها، شهرها، آبادی‌ها، کوه‌ها و رودهای مهم دارد. در اینجا، بخشی از پرتولان مشاهده می‌شود که مناطق شرق مدیترانه و آسیای صغیر را، شامل ارمنستان بزرگ و پادشاهی ارمنی کیلیکیه، نشان می‌دهد.

اندازه‌ها: ۱۰۲ x ۷۵ سانتی‌متر، کتابخانه ملی فرانسه، پاریس، شناسه: Ge B 69.

نقشه شماره ۱۹ الف - این نقشه جزئی از نقشه اصلی شماره ۱۹ است. در جنوب شرقی دریای سیاه، در نقطه تقاطع خطوط قطب نما، نام «ارمنستان بزرگ» نوشته شده است. رودهای دجله و فرات از آنجا سرچشمه گرفته و به سوی خلیج فارس روانه شده. رود ارس به سمت شرق جریان یافته و به دریای خزر پیوسته است. پایین نام ارمنستان، کوه آرارات و کشتی نوح بر روی قلعه کوه رسم شده. نام شهر ارمنی نشین ارزنجان - (Yerznka) بر رود فرات دیده می‌شود. در بسیاری از نقشه‌های پرتولان، ارمنستان به همین شکل طراحی شده و در بعضی از آنها، چند شهر دیگر ارمنستان را نیز می‌بینیم. چند نمونه از آن را در نقشه‌های بعدی این کتاب مشاهده خواهید کرد.

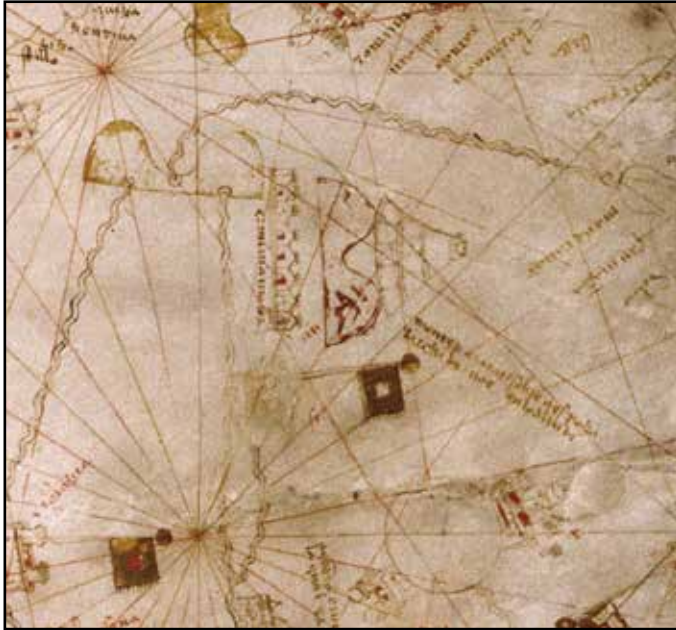
نقشه شماره ۱۹ ب - این نقشه نیز جزئی از نقشه اصلی شماره ۱۹ است که در آن، در گوشه شمال شرقی مدیترانه، پادشاهی ارمنی کیلیکیه به نام ارمنستان کوچک (Armenia Minor)، درون محدوده طاق سبزرنگ، مشاهده می‌شود. نام چند شهر کیلیکیه - از جمله لایازو (Laiazo)، تارسوس (Tarsso) و کوچو (Cucho) - نیز آمده است. طاق سبز رنگ از این نظر اهمیت داشته که بندرهای کیلیکیه از شهرها و بنادر اسلامی اطراف باز شناخته شود تا جنگجویان صلیبی دریایی، که از غرب می‌آمدند، بتوانند بنادر دوست و دشمن را از یکدیگر تشخیص دهند. درفش‌های پادشاهان ارمنستان کیلیکیه در نقشه دیده می‌شود؛ درفش سیاه رنگ با صلیب‌های سفید متعلق به شهر کوریکوس (Coricos) و درفش زرد با نقش شیر متعلق به شهر ایاس (Ayas - Laiazo) بوده.

نقشه شماره ۲۰ - نقشه پرتولان تهیه شده به دست آبراهام کرسک (Abraham Cresque)، در ۱۳۷۵م، که منطقه شمال شرقی مدیترانه شامل پادشاهی ارمنی کیلیکیه را نشان می‌دهد. مانند نقشه ۱۹ اب نام بنادر ارمنی، که بنادر دوست تلقی می‌شدند و درفش‌های مربوط به آنها در محدوده طاق سبز رنگ آمده است.

نقشة شماره ۲۱

نقشه شماره ۲۱ الف

نقشه شماره ۲۱، ۲۱ الف و ۲۱ ب - مسیا د ویلادستس (Mecia di Viladestes)، نقشه‌نگار کاتالونیایی قرن پانزدهم، نقشه پرتولان معروف خود را در ۱۴۱۳م تهیه کرد. نقشه بر روی پوست نگاره (Vellum) کشیده شده و نقاشی‌هایی پررنگ دارد. این نقشه پرتولان بزرگی است به سبک کاتالونی و علاوه بر جزئیات نواحی ساحلی، اطلاعات مفیدی نیز درباره خشکی‌ها، شهرها، آبادی‌ها، کوه‌ها و رودها دارد. در منطقه آفریقا، تصویر چند پادشاه و دو شتر سوار را می‌توان دید که رئیس عشایر عرب‌اند. این پرتولان شباهت‌های بسیاری با نقشه‌های اطلس کاتالونی (*Atlas Catalan*)، به تاریخ ۱۳۷۵م، اثر آبراهام کرسک دارد که به پادشاه فرانسه، شارل (Charles) پنجم، اهدا شد و اینک، در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود.

نقشه شماره ۲۱ ب

در نقشه شماره ۲۱ الف، فلات ارمنستان در جنوب شرقی دریای سیاه قرار گرفته و به تعبیر انجیل، سرچشمه سه رود ارس، دجله و فرات است. کوه‌های آرات از پهلو طراحی شده و کشتی نوح، به شکل چادر، بر روی دو قله کوه نشسته است. نام ارمنستان در زیر آن دیده می‌شود. در نقشه‌های کاتالونی، ارمنستان اغلب به همین شکل رسم شده است.

نقشه شماره ۲۱ ب، منطقه پادشاهی ارمنی کیلیکیه و بنادر آن را در زیر طاق سبز رنگ نشان می‌دهد تا برای صلیبیون، به عنوان منطقه مسیحی‌نشین، قابل تشخیص باشد.

اندازه‌ها: ۱۱۵ x ۸۵ سانتی‌متر، کتابخانه ملی فرانسه، پاریس، دست‌نویس، شناسه: GeAA566.

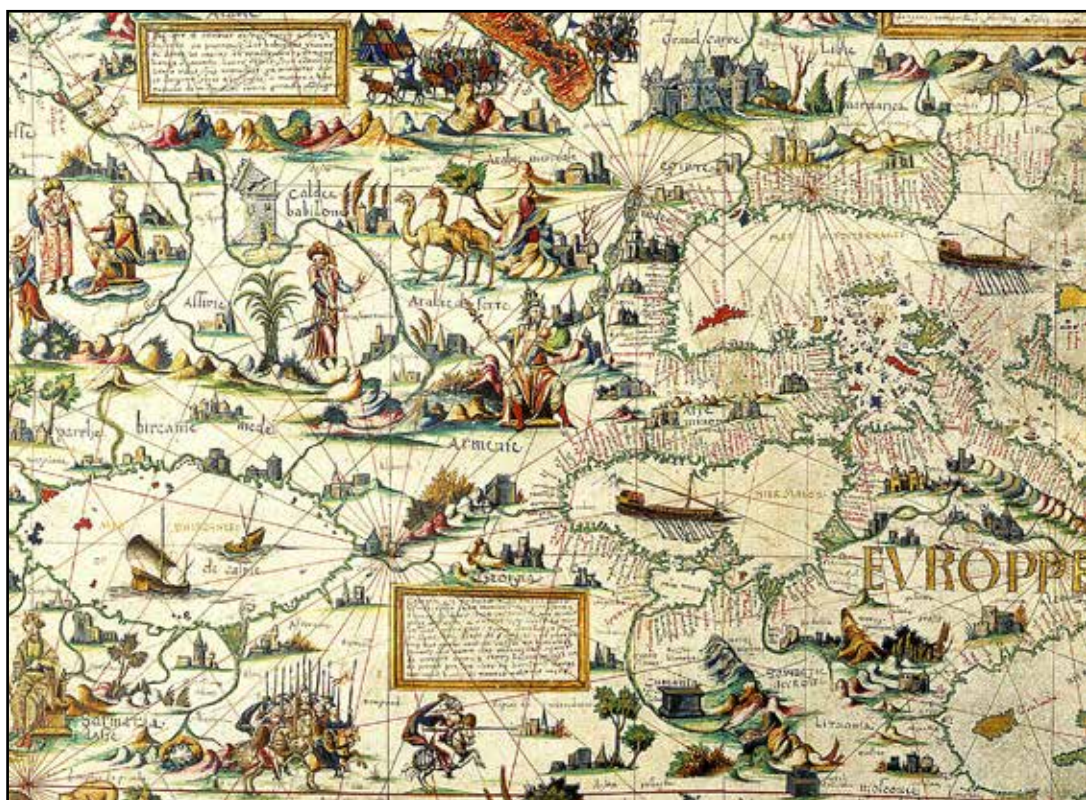

نقشه شماره ۲۲ - یکی از نقشه‌های پرتولان پیردسلیه (Pierre Descelier، ۱۴۸۷-۱۵۵۳م) به نام پلانیسفر (*Planisphere*) که از امریکا تا ژاپن و اقیانوس آرام را شامل می‌شود. مانند همه نقشه‌های دسلیه این نقشه نیز در اندازه بزرگ و بر روی پوست نگاره (Vellum)، در ۱۵۵۰م در شهر مونت‌مورنسی (Montmorency) فرانسه، هنرمندانه طراحی و با نقاشی‌های پررنگ آراسته شده است. نقشه‌ای که در اینجا مشاهده می‌شود، نسبت به کارهای دیگر دسلیه، پر نقش‌ونگارتر است و توضیحات بیشتری دارد. اندازه نقشه بزرگ است و برای مطالعه باید روی میز پهن شود.

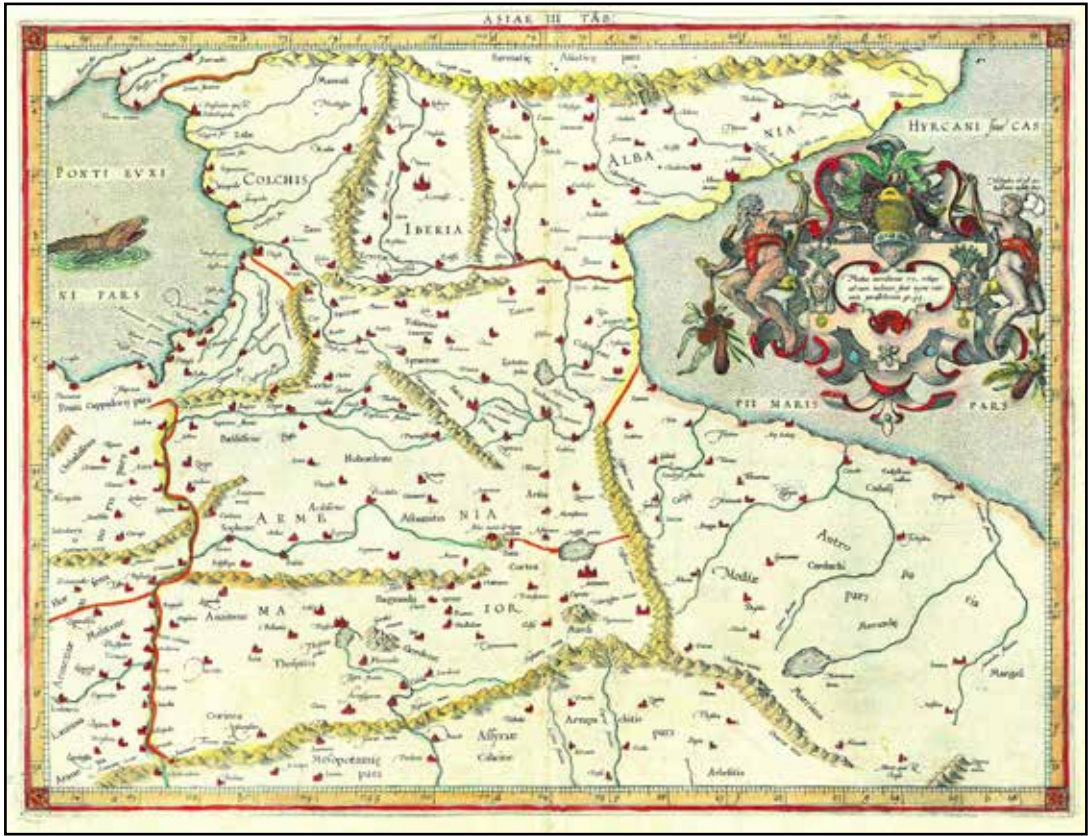

متن‌ها در دو طرف نقشه، نام مناطق شمالی رو به بالای نقشه و مناطق جنوبی رو به پایین نوشته شده است. نام بنادر جهان و اطلاعات مفید برای دریانوردان، همچنین، نام شهرها و کشورهای واقع در خشکی و تصویر انسان‌ها و حیوانات و مناظر مختلف در نقشه مشاهده می‌شود. برخی موضوعات تاریخی و افسانه‌ای نیز در آن نوشته شده است. جزئیات بسیاری دربارهٔ سه جزیره و دریاهای خاور دور رسم شده زیرا در آن دوره این نقطه از جهان برای تاجران ادویه جذاب و حائز اهمیت بود. اندازه‌ها: ۱۶۵ x ۲۱۵ سانتی‌متر. کتابخانه بریتانیا، لندن. دستنویس شناسه، Additional MS

.2406

نقشه شماره ۲۲ الف - این نقشه بخشی از نقشه قبلی است که منطقه خاورمیانه را نشان می‌دهد. نام ارمنستان در وسط مشخص است. در شمال، کشور قفقازی اران و در جنوب، سرزمین ماد یا استان آذربایجان ایران قرار گرفته.

نقشه شماره ۲۳ - نقشه معروف به «نقشه ارمنستان بزرگ، ایبریا، کلخیس و آلبانی»، اثر گِراردوس مرکاتور، برگرفته از اطلس او به نام نقشه‌های جغرافیایی کلودیوس بطلمیوس که در ۱۵۷۸م چاپ شده است. برای توضیحات بیشتر دربارهٔ مرکاتور به متن اصلی این کتاب، بخش ۱۰، مراجعه شود.

در منطقهٔ ارمنستان، دو دریاچه به نام توشپا و آرجش رسم شده که همان دریاچه وان است. به احتمال بسیار، نقشه‌نگار نام آرجش را برای دریاچهٔ مشهور آرجاک به کار برده. محل قرار گرفتن شهرها و آبادی‌ها نسبی است، چیزی که در کتاب‌های بطلمیوس مرسوم است. آسیای صغیر از حاشیهٔ غربی نقشه آغاز شده و آتروپاتن (آذربایجان) در جنوب رود ارس در خاک ایران قرار گرفته. مانند دیگر نقشه‌های بطلمیوس در اینجا نیز نام شهرهای ارمنی به شرح زیر آمده است:

توشپا (وان)، آرتامد (Artamet)، آرتاشات، آرمایور، تیگراناکرت، باگروان (Bagrevan)، آرشاماشات، نخوانا (Nachuana - نخجوان)، قُرسان (قارص) و تروا (ایروان).

اندازه‌ها: ۴۶ x ۳۵ سانتی‌متر، مجموعهٔ شخصی مؤلف، شمارهٔ RG29، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۲۴ - نقشه رسم شده به دست زکریا بن محمد قزوینی، جغرافی‌دان و نقشه‌نگار ایرانی، صاحب لغت‌نامه جغرافیایی آثار البلاد و اخبار العباد. مانند نقشه‌های دیگر قزوینی در اینجا نیز جهان با تقسیمات اقلیمی رسم شده و وضعیت جوی در آن مشخص است. جنوب، در بالای نقشه قرار دارد و نوشته‌ای با این مضمون به چشم می‌خورد: «در این منطقه، نور آفتاب کافی نیست و به دلیل سرما، جانوران در اینجا زندگی نمی‌کنند». در پایین نقشه، نوشته شده: «درباره این منطقه اطلاعاتی در دست نیست» و «به دلیل گرمای سوزان، جانوران در این منطقه زندگی نمی‌کنند».

در حوزه قطب شمال، نوشته شده: «در این منطقه، از حمل تا میزان یک روز است و از میزان تا حمل یک شب». در قطب جنوب، برعکس این نوشته شده. در سمت چپ نقشه، در مشرق، اقیانوس آرام و در مرکز، اقیانوس هند و خلیج فارس رسم شده است. شبه جزیره عرب، به صورت خشکی‌ای دایره‌ای شکل، در اقیانوس هند قرار گرفته. رود نیل با هشت بستر رسم شده که به یکدیگر می‌پیوندند و به طرف مدیترانه جاری می‌شوند. دریای سیاه از مدیترانه منشعب شده، از قسطنطنیه عبور کرده و در شمال، به دریاها پیوسته. در نقشه، رودهای دجله و فرات دریای سیاه را به خلیج فارس متصل کرده‌اند. بخشی از دریای خزر، در لای صفحات کتاب مشهود است. رود ارس در شرق به رود کورا پیوسته، جایی که نام «ارمنیه» (ارمنستان) دیده می‌شود. در یک سمت آن، تبریز و در سمت دیگر، ارزروم قرار گرفته است.

قطر: ۳۰،۵ سانتی‌متر، نگارخانه والترز (Walteres)، بالتیمور (Baltimore)، ایالات متحده آمریکا، شناسه: W593 ff 52v-53r

نقشه شماره ۲۵ - این نقشه، با عنوان «کشورهای فتح شده به دست اسکندر مقدونی»، از اطلس آبراهام اورتلیوس به نام کل عرصه کره زمین گرفته شده که در ۱۵۹۵م در آمستردام به زبان لاتین منتشر شد. در نقشه، لشکرکشی‌های اسکندر مقدونی تا هند نشان داده شده. در ارمنستان، دو دریاچه، آرچس و توشپا (وان)، مشاهده می‌شود که در واقع نام‌های مختلف یک دریاچه واحد است و به احتمال بسیار، در این نقشه، نشان‌دهنده دریاچه وان و دریاچه ارومیه یا دریاچه وان و دریاچه آرچاک است که به اشتباه به یکدیگر پیوسته و به شکل بستر رود دجله رسم شده. این یکی از اشتباه‌های مکرر در نقشه‌نگاری آن دوره است، که طبق عادت، از یکدیگر رونویسی و پیروی می‌کردند. تصویر معبد ژوپیتز - آمون (Amon)، در ضمیمه نقشه دیده می‌شود و نوشته شده اورتلیوس نقشه را به هنریکو اسکوتیو (Henrico Scottio) اهل آمستردام تقدیم کرده است.

اندازه‌ها: ۴۹ x ۳۷ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.3.d.6.

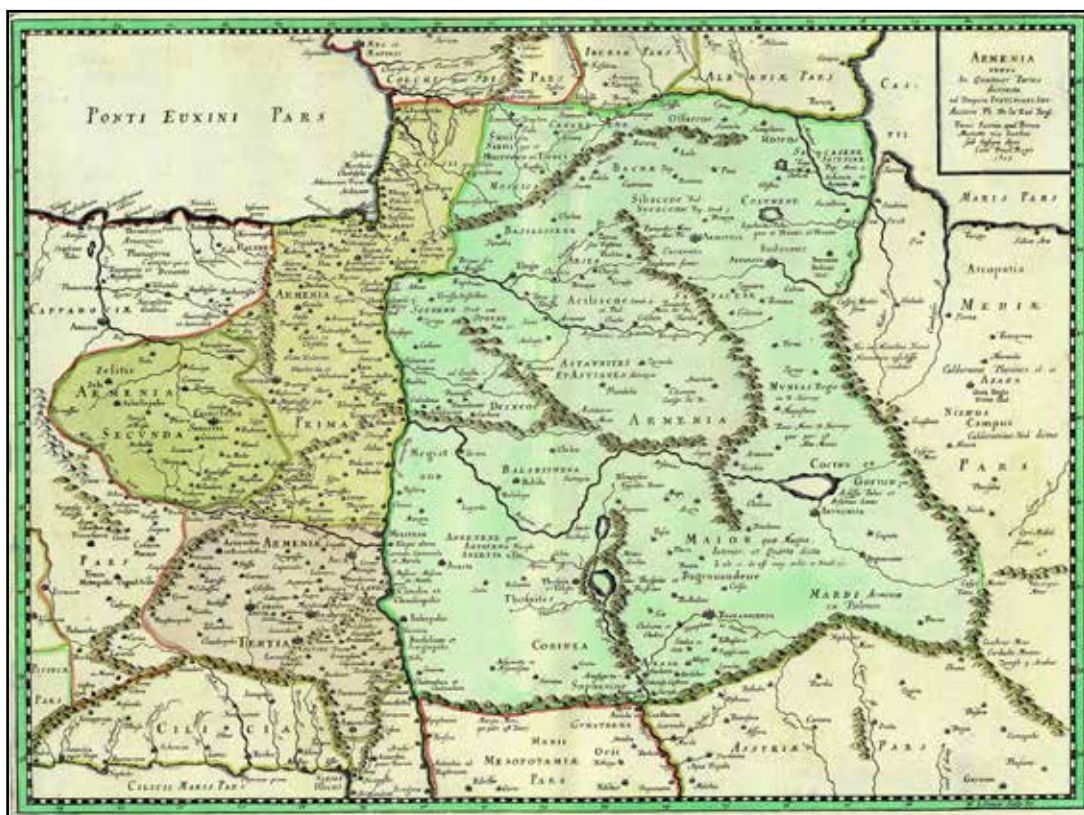

نقشه شماره ۲۷ - نقشه‌ای از امپراتوری عثمانی، اثر گرادوس مرکاتور، که در صفحه ۱۱۰ *اطلس کل عرصه کره* زمین منتشر شده. نقشه‌های او علاقه‌مندان بسیاری داشت و بیش از ۴۱ بار به زبان‌های مختلف چاپ شده است. برخی از آنها تا ۲۱۹ نقشه دارد. برای توضیحات بیشتر دربارهٔ مرکاتور به متن اصلی این کتاب، بخش ۱۰، مراجعه شود.

در این نقشه، ترکیه و کشورهای همسایه دیده می‌شود. بخشی از ارمنستان، از جمله دریای وان زیر سلطهٔ ترکیه قرار دارد. دریای وان، به نام یکی از جزایر آن، «آق‌تامار» (Akhtamar) نامیده شده است.

نقشه به صورتی تحریف شده رسم و دریای وان و شهر باکو در جنوب دریای خزر طراحی شده است. نزدیک دریای وان، نام شهر «بینگول» (Bingol) آمده که باعث اشتباه در نام صحیح دریای وان شده. این یکی از اشتباه‌های مکرر در نقشه‌نگاری آن دوره است که از طریق کسانی صورت می‌گرفت که منطقه را از نزدیک ندیده بودند و نمی‌شناختند و صرفاً، از روی آثار دیگران رونویسی و تقلید می‌کردند.

اندازه‌ها: ۴۹ x ۳۷ سانتی‌متر، کتابخانهٔ بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.3.d.6.

نقشه شماره ۲۸ - نقشه ارمنستان اثر فیلیپ دو لارو (Philippe de la Rue) که آن را در ۱۶۵۳م رسم کرده و ارمنستان را در چهار بخش نشان می‌دهد: ارمنستان اول، دوم و سوم را، در غرب، امپراتوری بیزانس و ارمنستان چهارم یا ارمنستان بزرگ را امپراتوری پارس فتح کرده است. این تقسیمات کشوری در دوره امپراتوری قیصر ژوستینیانوس اول (۴۸۳ - ۵۶۵م) صورت گرفت. نام‌های توشیا و آرجش در این نقشه نیز مشاهده می‌شود که همان دریاچه‌های وان و ارومیه است. در ساحل جنوبی رود ارس، در سرزمین ماد یا ایران باستان، آتراپد (Atorpatkan - آذربایجان) قرار گرفته است.

اندازه‌ها: ۵۲ x ۳۸ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG28، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۲۹ - نخستین نقشه‌نگار عثمانی، مصطفی بن عبدالله، معروف به کاتب چلبی یا حاجی خلیفه، در سال‌های پایانی عمر به تدوین اثر جغرافیایی برجسته‌ای به نام جهان‌نما (آینه جهان) دست زد که ناتمام ماند. تصویر دو صفحه از دست‌نویس او در اینجا مشاهده می‌شود که درباره بخش شرقی آسیای صغیر است. صفحات بعدی، توضیحاتی درباره ارمنستان و شهرهای مهم آن دارد. در بالا (صفحه ۱۲۴ الف) مؤلف کتاب درباره ولایت ارمنی وان چنین نوشته: «وان در مرز شرقی کشور عثمانی واقع شده. در شرق آن، آذربایجان و تبریز، در شمال، چیلدیر (به ارمنی زاریشات، واقع در شمال قارص و شرق اردهان) و در غرب، دیاربکر قرار گرفته است...»

نقشه دست‌نویس ساده‌ای از ایالت وان در صفحه مقابل دیده می‌شود که در آن نام شهرهای مهم از قبیل آرجش، آدل جوز (Adiljavaz)، بتلیس (Bitlis)، آخلات (Akhlat)، موش (Mush)، خوی و ... نوشته شده. دریاچه ارومیه در گوشه راست بالای نقشه رسم شده است. مشرق در بالای نقشه قرار دارد.

پس از مرگ کاتب چلبی، ابراهیم متفرقه با استفاده از این نقشه‌ها و همچنین نقشه‌های ابن بهرامی و منابع اروپایی کتاب او را تکمیل و چاپ کرد (۱۷۳۲ و ۱۷۳۳ م). فصل چهارم و یکم این کتاب، جزئیاتی مفصل درباره ارمنستان غربی، تحت سلطه عثمانی و فصل سی و نهم، اطلاعاتی درباره ارمنستان شرقی، تحت سلطه ایران، دارد. چلبی برای تدوین کتابش از اطلاعات جغرافیایی کتاب ابوالفدا به نام تقویم البلدان و دست‌نویس‌های استخری استفاده کرده است.

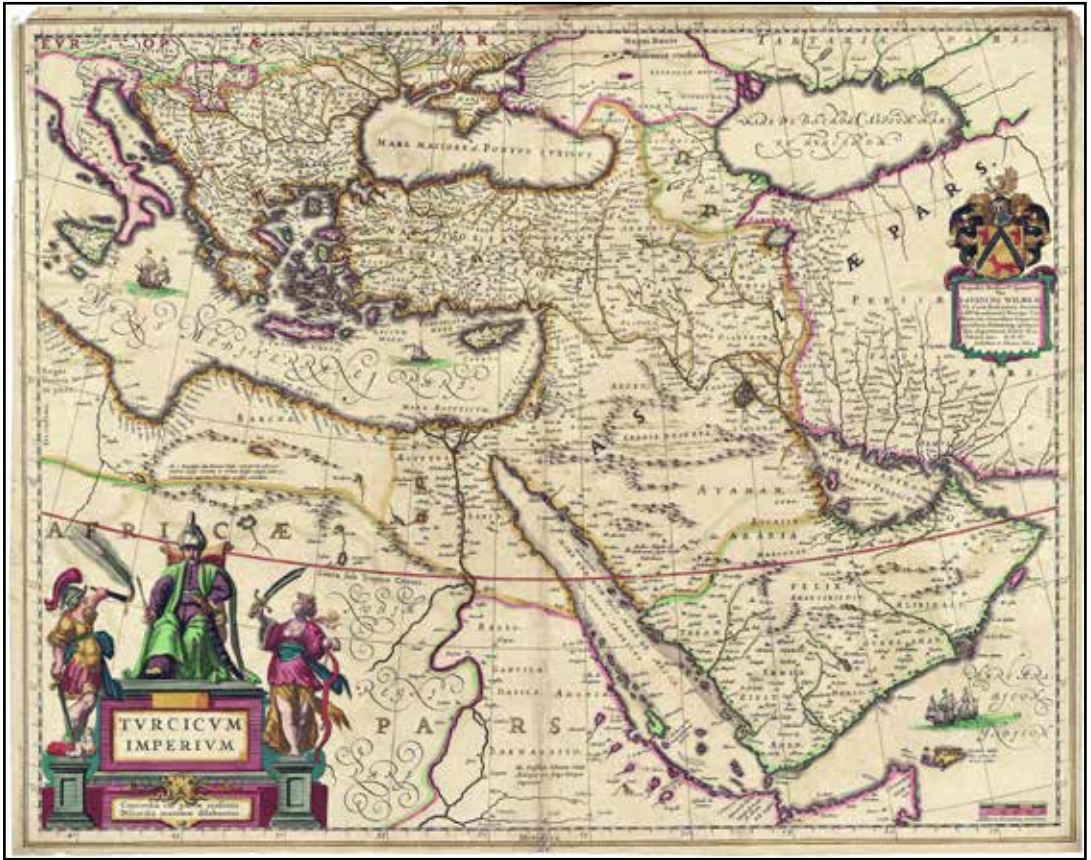
اندازه‌ها: ۱۷ x ۲۸ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Oriental MS Or 1038.

نقشه شماره ۳۰ - نقشه‌نگار فرانسوی، نیکولا سانسون (Nicolas Sanson, ۱۶۰۰ - ۱۶۶۷م)، نخستین بار اطلس خود را در ۱۶۴۸ منتشر ساخت. سپس، فرزندانش آن را چندین بار تجدید چاپ کردند. نقشه ارمنستان، ایبریا، کلخیس و آلبانی، که در بالا مشاهده می‌شود، در ۱۶۵۸م، به زبان لاتین چاپ شده و مانند بسیاری از نقشه‌ها بر مبنای جغرافیای بطلمیوس، با قدمتی ۱۵۰۰ ساله، طراحی شده است. این امر نشان می‌دهد که جغرافیای بطلمیوس از اهمیتی ویژه در عرصه نقشه‌نگاری بین‌المللی برخوردار است.

در سرزمین ارمنستان، چهار دریاچه به چشم می‌خورد. بزرگ‌ترین آنها لیخنیتیس (Lychnitis) یا دریاچه سوان (Sevan) است که در واقع از همه کوچک‌تر است. سه دریاچه دیگر از این قرارند: آرتوسان (Artosan)، آرسسان (Arsesan) و توشیا که همان دریاچه وان (آرجش) است. نام شهر تبریز به گبریس (Gabris) تبدیل شده. از شهرهای ارمنستان آرمویر، تیگرانگرت، آرتامد، توشپان (وان) و تروان (ایروان) ذکر شده و همگی، در موقعیت به‌نسبت درست قرار دارند.

اندازه‌ها: ۲۴ x ۱۹ سانتی‌متر، مجموعه شخصی، نیوجرسی (New Jersey)، ایالات متحده آمریکا.

نقشه شماره ۳۱ - یوهانس بلاو (۱۵۹۶-۱۶۷۳م) نقشه‌های رنگی بسیاری رسم کرده است. نخستین اطلس او، معروف به عرصه جهان یا اطلس جدید، در ۱۶۳۵م، در سه جلد در آمستردام چاپ شد. پس از آن، اطلس‌های دیگری منتشر کرد که مجموع آنها برجسته‌ترین اثر وی به نام *اطلس بزرگ* را، در دوازده جلد، پدید آورد. این اطلس در ۱۶۷۲م انتشار یافت.

نقشه امپراتوری عثمانی، که در اینجا با مرزهای زرد رنگ مشاهده می‌شود، برگرفته از *اطلس جدید بلاو* در ۱۶۶۸م است. ارمنستان بین امپراتوری‌های عثمانی و پارس تقسیم شده و با دو عنوان دیده می‌شود: آرمینیا و تورکومانیا. دریاچه‌ها و دریای کاسپین هنوز بر مبنای نقشه‌های بطلمیوس بصورت بیضی رسم شده‌اند. عنوان نقشه با تصویرهای رنگی طراحی شده. این نوع عنوان‌ها یا به عبارت دیگر، کارتوش‌ها در همه نقشه‌های بلاو دیده می‌شود.

اندازه‌ها: ۵۲ x ۴۱ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.4.d.1 vol.9, 18.

مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG36، ماتناداران ایروان.

^۱ Cartouche، قسمتی از نقشه که در آن عنوان نقشه، نام نقشه‌نگار، مقیاس آن و... نوشته می‌شود. در گذشته، این قسمت دارای تزئینات فراوان بود.

نقشه شماره ۳۲ - فردریک دو ویت، اطلس خود را در ۱۶۷۰م در آمستردام منتشر کرد. این نقشه به صورت رنگی و هنرمندانه رسم شده و در مجموعه‌ها یا اطلس‌های نقشه‌نگاران بسیاری، نیز جای گرفته است. نقشه‌ای که در اینجا مشاهده می‌شود، معروف به نقشه «پارس، ارمنستان، آناتولی و عربستان»، شباهت بسیاری به نقشه‌های مرکاتور مربوط به این منطقه از جهان دارد. محدوده ارمنستان، که با رنگ صورتی مشخص شده، بخشی از بین‌النهرین و کردستان را در بر گرفته که البته اغراق‌آمیز است.

بخش غربی ارمنستان، طبق نقشه‌های آن دوره، تورکومانیا نامیده شده. آلبانی قفقاز (جمهوری آذربایجان کنونی) در امپراتوری پارس واقع شده و «سروان» یا شیروان نام دارد. دریاچه‌های ارمنستان اسم ندارد. رود ارس با تلفظ ارمنی «یراسخ» (Yeraskh) نامیده شده است. شهرهای ارمنستان از این قرارند: آخالکالاک (Akhalkalak)، آرجش، ارزروم، بتلیس، قارص، جوفا (Jugha - جلفا)، خلات، دوین، ملازگرد (Malazkert)، وان و وستان (Vostan).

اندازه‌ها: ۵۶ x ۴۷ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps 146.C.5/6/7, vol. 3.

مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG16، ماتناداران ایروان.

Of ARMENIA MAJOR, GEORGIA, &c.

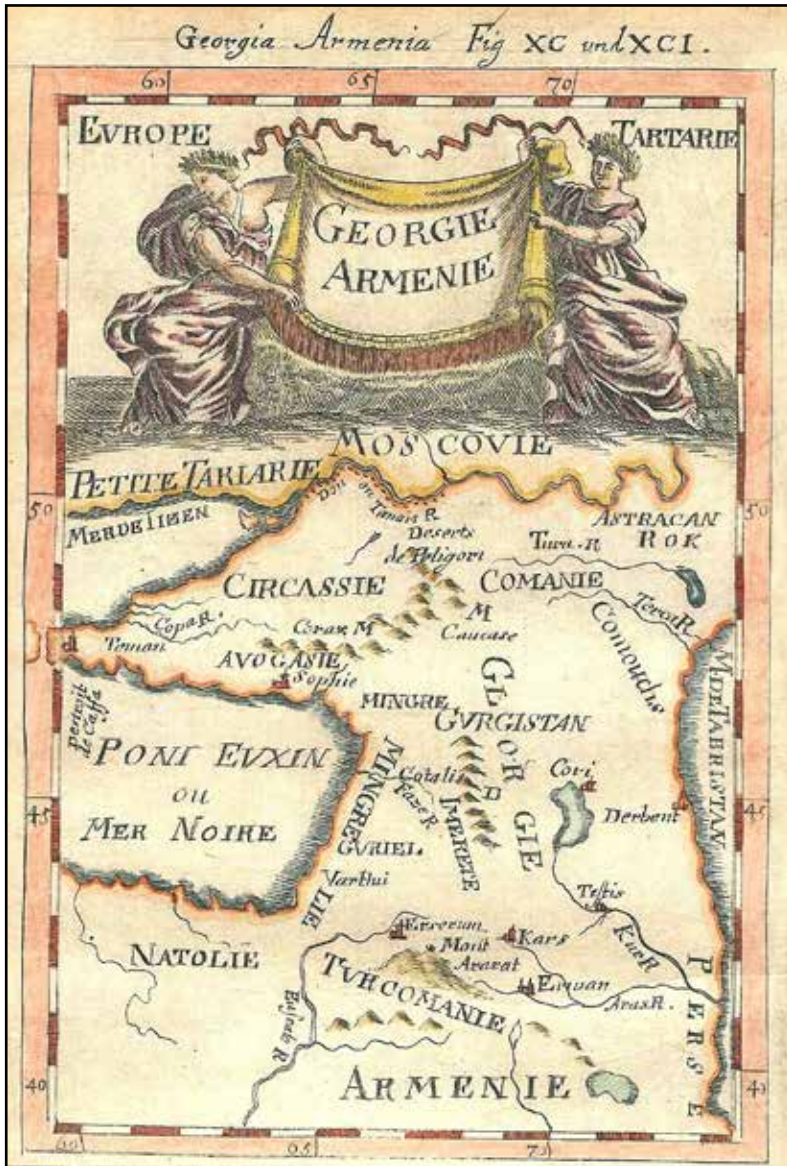
Armenia is divided by the River Euphrates into two parts, Major and Minor. The greater Armenia is by the Turks call'd Turcomania, by the Persians Iboura, Emmoe, or Aremmoe, by the Nesto-

TIANS

نقشه شماره ۳۳ - روبرت موردن (Robert Morden)، نقشه‌نگار بریتانیایی (۱۶۶۸-۱۷۰۳م)، در ۱۶۸۰م اطلس کوچکی معروف به نقشه اصلاحی منتشر کرد که در ۱۶۸۶ و ۱۷۷۰ تجدید چاپ شد. در اینجا، نقشه ارمنستان و گرجستان در اندازه بزرگ مشاهده می‌شود که در ۱۶۸۸م چاپ شده است. در جنوب کوه‌های قفقاز، نام گرجستان (با تلفظ فارسی) و ارمنستان دیده می‌شود.

منطقه قراباغ (آرتساخ) به نام «قرس‌باغ» از جنوب غربی دریاچه سوان آغاز می‌شود و تا محل به هم پیوستن رودهای ارس و کورا ادامه می‌یابد. بخش غربی دریای خزر، شیروان نامیده شده و منطقه آذربایجان از استانهای ایران است، که در ساحل جنوبی رود ارس، در محدوده ایران، قرار گرفته است. دریاچه‌های وان و ارومیه در موقعیت درست رسم شده. در پایین نقشه، نوشته شده: «ارمنستان بزرگ را ترک‌ها تورکومانیا نامیده‌اند...». برای توضیحات بیشتر درباره نام قراباغ، به نقشه شماره ۵۳ مراجعه شود.

اندازه‌ها: ۱۴ x ۱۲ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG26، ماتناداران ایروان.

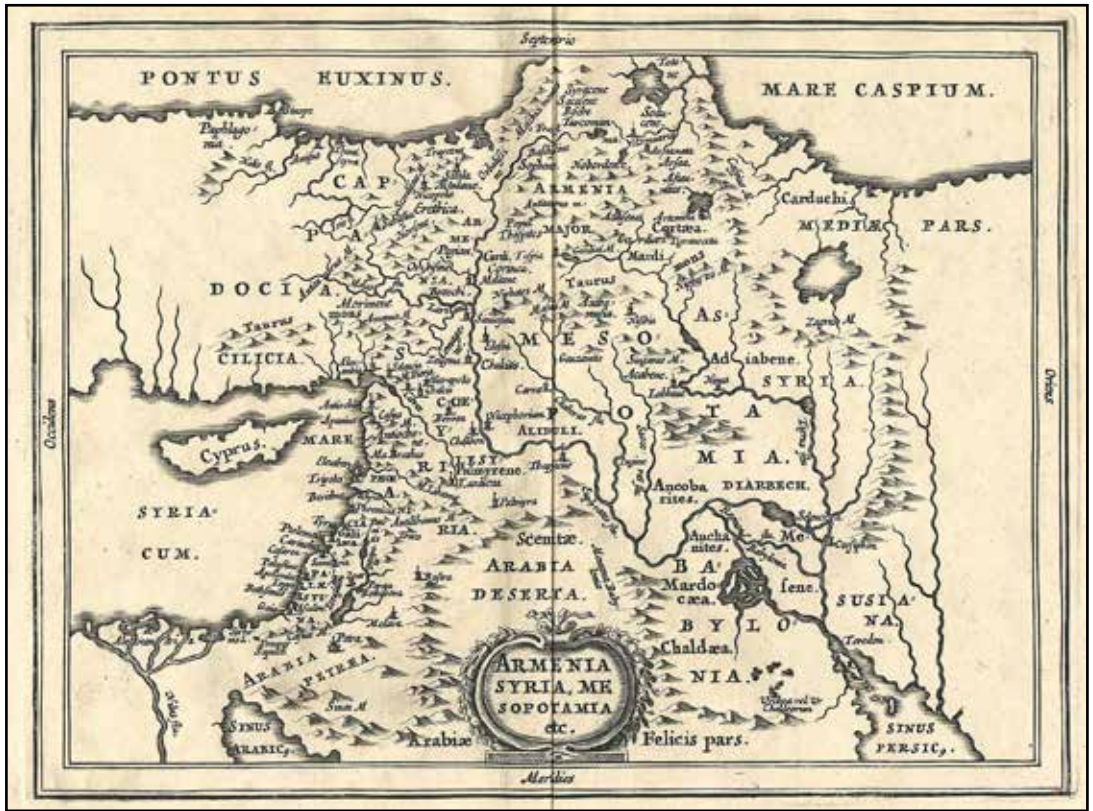

نقشه شماره ۳۴ - نقشه، برگرفته از کتاب پنج جلدی «توصیف کائنات»، اثر آلن مانسون مالت (۱۶۳۰-۱۷۰۶م) می‌باشد، که در ۱۶۸۳م، به زبان فرانسوی تألیف، و در ۱۷۱۹م به زبان آلمانی ترجمه و چاپ شده‌است. در اینجا، منطقه آسیا مشاهده می‌شود، که برگرفته از جلد دوم کتاب به زبان آلمانی است.

بخش جنوبی روسیه، گرجستان (با تلفظ فارسی)، و ارمنستان تحت عنوان تورکومانی «Turcomania» در نقشه ترسیم شده‌اند. کوه آرارات در مرکز ارمنستان، و شهرهای قارس، اِرزروم و ایروان در کنار آن قرار گرفته‌اند. دریای خزر، به فارسی قدیم «طبرستان» نامیده شده‌است.

اندازه‌ها: ۱۵ x ۱۰ سانتی‌متر. کتابخانه بریتانیا، لندن. شناسه: Maps 1295.f.1.

مجموعه شخصی مؤلف، کتاب RG 3، اینک در ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۳۵ - نقشه، برگرفته از اطلس جغرافیای عالم‌گیر، اثر فیلیپ کلوریوس (Philippus Cluverius ۱۵۸۰-۱۶۲۲م)، است که بین سال‌های ۱۶۲۴م - ۱۷۲۹م منتشر و پس از آن نیز، چندین بار تجدید چاپ شده است. نقشه‌ای که در اینجا مشاهده می‌شود نسخه چاپ شده در ۱۶۸۳م به نام «ارمنستان، سوریه و بین‌النهرین» است که بر طبق اصول بطلمیوس طراحی شده و رودها عریض‌تر و مهم‌تر جلوه داده شده‌اند. طبق روال آن دوره، در سرزمین‌های همسایه نام‌ها نوشته نشده است. شهرهای ارمنستان به شرح زیر دیده می‌شود:

آرماویر، آرتاشات، آرتامد، مالانیا، نیکوپولیس، سباستیا (Sebastia - سیواس)، ساتالا (ساتاغ)، توشپا (وان). نام آذربایجان در نقشه وجود ندارد ولی استان آذربایجان ایران، با نام قدیمی «مدیا، سرزمین ماد»، ذکر شده است. اندازه‌ها: ۲۰ x ۱۵ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG15، ماتناداران ایروان.

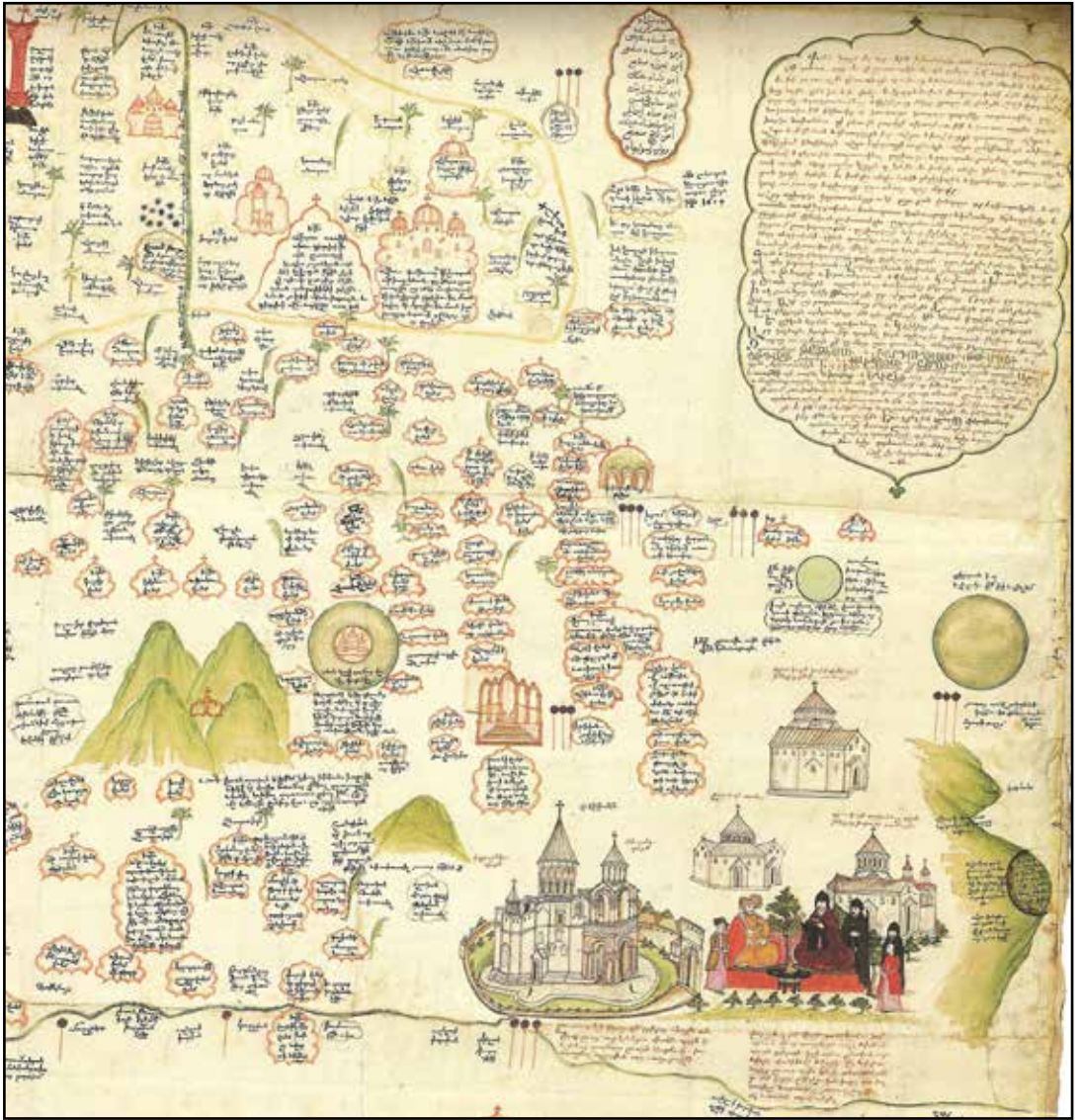
نقشه شماره ۳۶ و ۳۶ الف - نخستین نقشه دست‌نویس
 اصلی به زبان ارمنی که به دست ما رسیده اثر یرمیا چلبی کیومورجیان است که در ۱۶۹۱م در قسطنطنیه به سفارش لودویکو مارسیلی (Ludovico Marsili)، کنت ایتالیایی، تهیه شده (به متن اصلی کتاب حاضر، بخش ۱۱، مراجعه شود). کیومورجیان، تاریخ‌دان، شاعر، موسیقی‌دان، ناشر و سیاست‌مدار مشهوری نیز بود. آثار برجسته او شامل تاریخ استانبول و تاریخ مختصر چهارصد ساله امپراتوری عثمانی است که هر دو به نثر نوشته شده.

این نقشه در ۱۹۹۱م به صورت اتفاقی در انبار کتابخانه دانشگاه بولونیا کشف شد. خانم گابریلا اولوهوجیان، استاد همان دانشگاه، درباره آن به‌طور گسترده تحقیق کرده است. نقشه، فلات ارمنستان را از دریای خزر و قراباغ (آرتساخ) تا دریای مرمره در بر دارد. شهرها و آبادی‌های ارمنستان، همچنین، اماکن مقدس، کلیساها، صومعه‌ها و عبادتگاه‌های ارمنی در نقشه ذکر شده است. علاوه بر نام‌ها، اطلاعات تاریخی مفیدی نیز به چشم می‌خورند. طبق روال سده‌های میانی، مشرق در بالای نقشه قرار دارد. کیومورجیان به ذکر ویژگی‌های مهم بسنده کرده و به مختصات جغرافیایی نپرداخته است.

کلیسای جامع اجمیادزین (Echmiadzin) و اطلاعاتی مفید درباره مراکز دینی دیگر، جزایر دریاچه وان و دیر واراگ (Varag) و همچنین، کلیساهای مهم ارمنی واقع در اورشلیم، قبرس و... در نقشه مشاهده می‌شود. در گوشه راست بالای نقشه، تاریخچه مختصر ارمنستان و چند رویداد مهم نوشته شده. در کادر پایین، انگیزه آماده کردن و طراحی نقشه و توضیحاتی درباره مراکز دینی دیگر آمده. نقشه با این شرح امضا شده است: «طراحی از یرمیا، اهل قسطنطنیه، رسم‌کننده، پسر، کشیش مالاکیا».

نقشه شماره ۳۶ الف منطقه ارمنستان شرقی را شامل می‌شود. در اجمیادزین، پایین کوه آرات، اسقف اعظم ارمنیان در حال پذیرایی از سردار ایرانی است.
 اندازه‌ها: ۳۵۸ x ۱۲۰ سانتی‌متر، کتابخانه دانشگاه بولونیا، ایتالیا.

نقشه شماره ۳۶

نقشة شماره ٣٦ الف

Ծ ԱՐԽԱՐՀԱՑՈՅՑ

نقشه شماره ۳۷ - نخستین نقشه چاپی جهان‌نما را به زبان ارمنی توماس واناندتسی (Thomas Vanandetsi) در ۱۶۹۵م در آمستردام چاپ کرده است. لوحه این نقشه را برادران معروف هلندی، به نام سخونبیک (Schonebeek) حکاکی کرده‌اند. از ۱۷۵۴م به بعد نیز، این نقشه بارها در چاپخانه جماعت مذهبی سن‌لازار در ونیز منتشر شده است.

نقشه به سبک جدید آن دوران تهیه و از هلندی به زبان ارمنی ترجمه و چاپ شده. ویژگی مهم این نقشه کیفیت خوب آن است و اینکه برای اولین بار نام‌ها به درستی به زبان ارمنی ترجمه شده است. دو نیمکره در نقشه مشاهده می‌شود که شامل امریکای شمالی و هلند نو (استرالیا)، البته به شکل ناقص، است. نقشه بسیار هنرمندانه و با تصاویر زیبا طراحی شده. چهار فصل سال در چهار گوشه آن قرار گرفته و تصویر شخصیت‌ها و جانوران افسانه‌ای در آن دیده می‌شود. آسمان شب و صورت‌های فلکی، قطب‌های جهان و منظومه شمسی همراه با سیاره‌هایش، در دایره‌های جداگانه، نمایش داده شده است.

در پایین وسط نقشه، به زبان فارسی نوشته شده: «جهان‌بین».

در دایره‌ای که عنوان و کلید علامت‌ها و نشان‌های نقشه را در بر دارد، متنی، به نظم، درباره تهیه کنندگان نقشه دیده می‌شود. در منطقه ارمنستان، از ارمنستان بزرگ و کوچک یاد شده و نام شهرهای وان، مالاتیا، ارزروم، یرزنکا، اورها (Urha)، آرچش و... ذکر شده است.

اندازه‌ها: ۱۵۸ x ۱۲۴ سانتی‌متر، ماتناداران ایروان، اجمیادزین، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: (89) Maps 920.

نقشه شماره ۳۸ - یوهان داوید کهلر (Johann David Köhler, ۱۶۸۴-۱۷۵۵م) اطلسی دارد به نام *اطلس مدرسه و سفر* که نقشه‌نگار، کریستوف وایگل (C. Weigel, ۱۶۵۴-۱۷۲۵م)، آن را تهیه کرده و در ۱۷۱۸م، در نورنبرگ (Nürnberg) چاپ شده. اطلس شامل دو بخش است. در بخش اول، ۱۲۰ نقشه جهان معاصر و در بخش دوم، به نام «توصیف جهان قدیم»، ۴۴ نقشه جهان قدیم جای گرفته.

نقشه‌ای که در اینجا مشاهده می‌شود نقشه شماره ۴۴ جهان قدیم، با نام «نقشه باستانی دنیای شرق در قرن پنجم میلادی» است که در بخش دوم اطلس آمده. امپراتوری‌ها و تقسیمات کشوری آن دوران در نقشه مشاهده می‌شود. ارمنستان بزرگ بین دو امپراتوری عثمانی و پارس تقسیم شده و با وجود اینکه مستقل نبوده منطقه فلات ارمنستان همچنان ارمنستان نامیده شده است زیرا بیشتر جمعیت آن ارمنیان بوده‌اند. شهرهای آرتاشات، خرسا (Khorsā - قارص)، تیگراناکرت و نخجوان و دریاچه وان زیر سلطه امپراتوری پارس ذکر شده است. استان آتروپاتن (آذربایجان ایران) در قلمروی امپراتوری پارس در جنوب رود ارس قرار گرفته. از رود ارس به سمت شمال، ارمنستان و از رود کورا به سمت شمال، آران - آلبانی واقع شده است.

اندازه‌ها: ۴۳ x ۳۵ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.38.e.4.

نقشه شماره ۳۹ - مانند نقشه قبلی، این نیز یکی از نقشه‌های اطلس مدرسه و سفر اثر یوهان داوید کهلر است که نقشه‌نگار کریستوف وایگل آن را تهیه کرده و در ۱۷۱۸م، در نورنبرگ منتشر شده است. در اینجا، نقشه شماره ۲۷ جهان قدیم از بخش دوم اطلس مشاهده می‌شود. استان‌ها و شهرهای مهم ارمنستان با نام‌های یونانی آمده. دریاچه وان با نام آرچس و دریاچه سوان با نام لیخنی‌تیس دیده می‌شود. اشتباهات جغرافیایی جزئی در نقشه وجود دارد که در نقشه‌های آن روزگار مشترک بوده. سرزمین ارمنستان به شکل دوران ژوستینین، امپراتور بیزانس، از دریای خزر تا دریای مدیترانه، در چهار قسمت رسم شده است: ارمنستان شمالی، جنوبی، غربی و ارمنستان کوچک.

اندازه‌ها: ۴۳ x ۳۵ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.38.e.4.

مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG10، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۴۰ - هرمان مول (Hermann Moll, ۱۶۷۸ - ۱۷۳۲م) هلندی، که در لندن زندگی می‌کرد، در ۱۷۲۳م اطلسی به نام بررسی جدید کره زمین و در ۱۷۲۹م، اطلس کوچک را منتشر کرد. در اینجا، نسخه‌ای از چاپ دوم نقشه شماره ۳۳ اطلس کوچک مربوط به ترکیه آسیایی، آسیای صغیر، پارس، گرجستان و ارمنستان مشاهده می‌شود. ارمنستان بین امپراتوری‌های عثمانی و پارس تقسیم و ارمنستان غربی تورکومانیا نامیده شده است. از شهرهای ارمنستان بزرگ موش، ارزروم، وان و اورفا ذکر شده. ایروان تحت سلطه پارس نشان داده شده است.

اندازه‌ها: ۲۵ x ۲۰ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.21.b.3.

مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG05، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۴۱ - نقشه‌ای به نام «کشورهای حوزه دریای خزر»، اثر گیوم دو لیل، که پس از مرگ او پسرانش آن را در ۱۷۳۰م در آمستردام چاپ کردند. این نقشه برگرفته از *اطلس جدید دو لیل*، شامل ۳۱ صفحه متن و ۵۶ نقشه است.

در نقشه، منطقه دریای خزر و ارمنستان دیده می‌شود. در شمال آن، میگرلیا و کارتولی (Kartveli) - گرجستان و در شرق، لژی، شیروان، دربند و مغان قرار گرفته که پس از ۱۹۱۸م جمهوری آذربایجان نامیده شد. در جنوب رود ارس، استان آذربایجان ایران قرار دارد. نقشه شامل جزئیات بسیاری است. دریاچه وان و ارومیه (دریای شاهی) با تنگه‌ای به یکدیگر پیوسته‌اند. اشتباه نقشه‌نگار، به احتمال بسیار، به دلیل شباهت و شور بودن آب هر دو دریاچه است که حدس زده باید به یکدیگر پیوسته باشند. راه‌های بین شهری نیز در نقشه رسم شده است. شهرهای ارمنستان از این قرارند: بایزید، شارور، ماکو، اجمیادزین (اوچ کلیسا)، آرتاشات دوین، نخجوان، قپان (Kapan)، دریاچه سوان و ...

اندازه‌ها: ۶۳ x ۵۴ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps 1.TAB.8, f 35.

مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG62، ماتناداران ایروان.

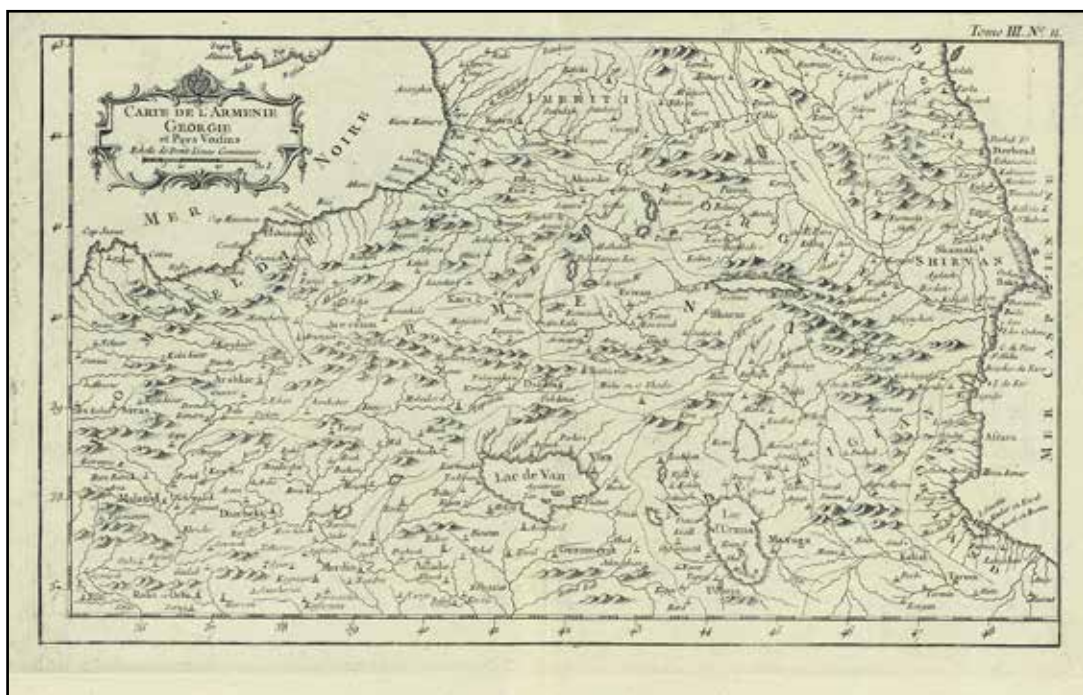
نقشه شماره ۴۲ و ۴۲ الف - سیزدهمین نقشه اطلس جدید نقشه امپراتوری عثمانی است که در ۱۷۴۸م یوهان باتیست هومان (Johann Baptiste Homann, ۱۶۶۳ - ۱۷۲۴م) آن را در سن پترزبورگ منتشر کرده. این نقشه را نقشه‌نگاران گیبوم دو لیل و یوهان ماتیاس هازه (De L'Isle and Hase) طراحی کرده‌اند. اگرچه نقشه در ۱۷۴۸م چاپ شده است روی نقشه تاریخ ۱۷۳۷م به چشم می‌خورد و تفاوت‌هایی نیز با نقشه‌های اطلس دو لیل دارد. در اینجا، منطقه غربی ارمنستان در محدوده امپراتوری عثمانی رسم شده و منطقه شرقی، شامل قراباغ و ایروان، در قلمروی ایران قرار گرفته است.

نقشه ۴۲ الف قسمت غربی دریاچه خزر را نشان می‌دهد. در این ناحیه، نام‌های داغستان، لژی و شیروان ذکر شده که اکنون در خاک جمهوری آذربایجان است. گیلان، مغان، آذربایجان و دیلم، در جنوب رود ارس، در خاک ایران قرار دارد. مانند نقشه‌های دیگر دو لیل، در اینجا نیز دریاچه‌های وان و ارومیه (دریاچه شاهی) با تنگه‌ای به یکدیگر پیوسته‌اند.

اندازه‌ها: ۵۸ x ۴۹ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.45.f.6.

نقشة شماره ۴۲ الف

نقشه شماره ۴۳ - ژاک بلن (Jacques Bellin، ۱۷۰۳ - ۱۷۷۲م) اطلس کوچک دریایی را در ۱۷۶۴م، در پنج جلد، منتشر کرد. نقشه‌ای که در اینجا ملاحظه می‌شود، به نام «ارمنستان، گرجستان و کشورهای همسایه»، از جلد سوم این اطلس گرفته شده است. ارمنستان در پهنای نقشه گسترده شده. از شمال، با گرجستان و از جنوب، با استان آذربایجان ایران در ساحل جنوبی رود ارس همسایه است. داغستان و شیروان، در غرب دریای خزر، دیده می‌شود. در نقشه، نام رودها، شهرها و کوه‌های بسیاری آمده است. چنان‌که مشاهده می‌کنید، آذربجان (آذربایجان)، یکی از استان‌های شمال غربی ایران، در جنوب رود ارس رسم شده است. در شمال رود ارس، فقط ناحیه شیروان قرار دارد.

اندازه‌ها: ۲۴×۳۵ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG34، ماتناداران ایروان.

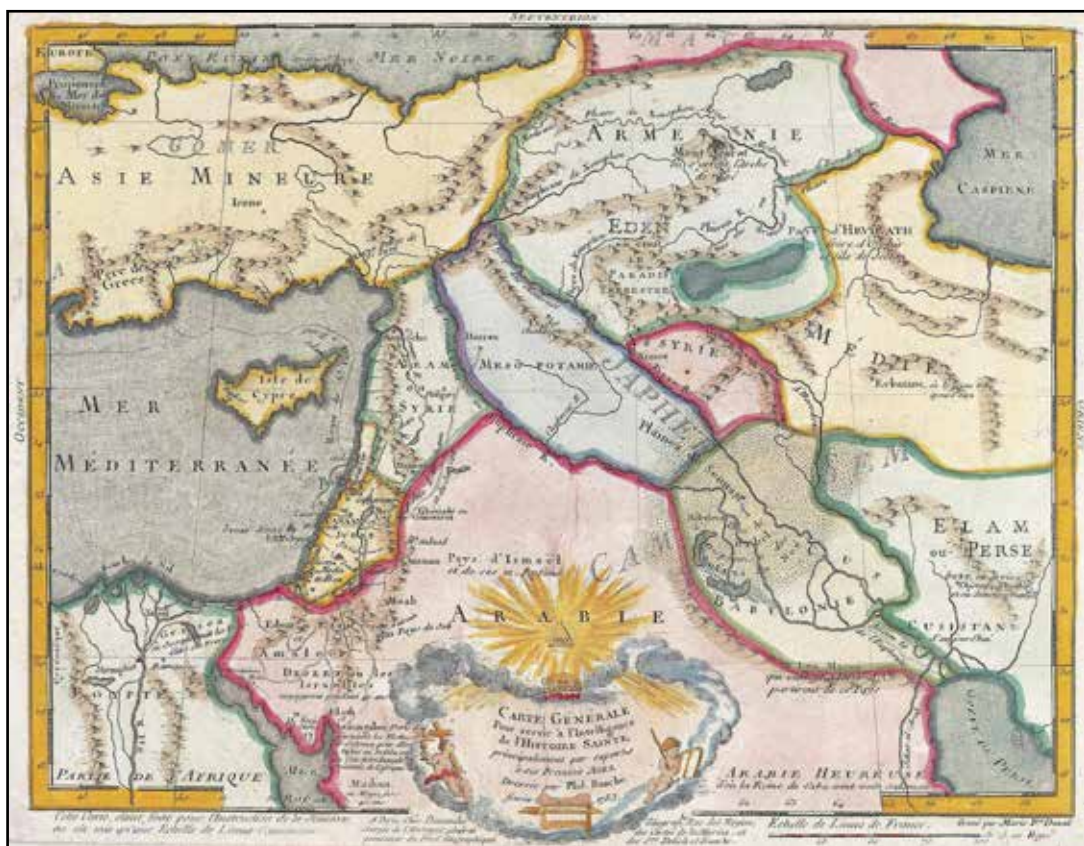

نقشه شماره ۴۴ - در سده‌های میانی، بر اساس افسانه‌ها و اعتقادات دینی نقشه جالبی به نام «باغ عدن»، پردیس یا بهشت زمینی، کشیده شده. در آن زمان، چنین می‌پنداشتند که بهشت زمینی در منطقه بین‌النهرین قرار دارد. امانوئل بوئن (Emmanuel Bowen, ۱۷۱۴ - ۱۷۶۷)، نقشه‌نگار بریتانیایی، خالق این اثر است.

بهشت، در منطقه ارمنستان باستان، بین دریاچه‌های ارومیه و وان قرار گرفته است و کوه آرارات در مرکز آن واقع شده. مطابق انجیل، سرچشمه رودهای ارس، دجله و فرات در اینجا است. نقشه در ۱۷۸۰م انتشار یافته و بین سال‌های ۱۷۴۴ و ۱۷۸۰م، نیز در بسیاری از اطلس‌های بوئن تجدید چاپ شده است. نقشه‌نگاران دیگری نیز بهشت زمینی را به همین شکل رسم کرده‌اند، از قبیل موکسن (Moxon)، استاکهاوس (Stockhouse)، کرشهر (Kırşehir)، بوئاش (Bouache - نقشه ۴۵)، ووگندی (Vaugondy - نقشه ۴۸) و ...

اندازه‌ها: ۲۳ x ۲۰ سانتی‌متر. مجموعه شخصی مؤلف کتاب. شماره RG31، اینک در ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۴۵ - «آشنایی با شرح حال قدیسان» نام نقشه‌ای است که فیلیپ بوآش (Philippe Buache, ۱۷۰۰ - ۱۷۷۳م) آن را رسم کرد و پس از وی، در ۱۷۸۳م در پاریس منتشر شد. در این نقشه، سرزمین‌های کتاب مقدس نشان داده شده همراه با ذکر نام فرزندان حضرت نوح که در این سرزمین‌ها سکونت گزیدند.

باغ عدن یا بهشت زمینی در ارمنستان رسم شده و کوه آرات، با کشتی نوح بر روی قله آن، در این منطقه قرار گرفته است. دریاچه‌های وان و ارومیه با تنگه‌ای به یکدیگر پیوسته‌اند (نقشه‌های ۴۱ و ۴۲). نام آذربایجان در نقشه وجود ندارد. استان آذربایجان ایران، با نام قدیمی خود، یعنی ماد، در داخل سرزمین ایران قرار گرفته است.

اندازه‌ها: ۲۶ x ۳۳٫۷ سانتی‌متر. مجموعه س. بوغوسیان، پاریس.

نقشه شماره ۴۶ - نقشه امپراتوری عثمانی به زبان ارمنی که در ۱۷۸۷م در چاپخانه جماعت مذهبی مخیتاری‌ها در سن‌لازار ونیز چاپ شده است. در نقشه، فتوحات آن دوره امپراتوری عثمانی رسم شده. این قدیمی‌ترین نقشه از امپراتوری عثمانی به زبان ارمنی است.

ارمنستان در دو بخش زیر سلطه عثمانی و ایران (عجم) دیده می‌شود. دریاچه‌های وان، سوان و ارومیه و همچنین، شهرهای مهم ارمنستان و آسیای صغیر در موقعیت درست قرار گرفته است. فقط، منطقه آسیای صغیر با نام درست خود، یعنی «اناتولی»، آمده. نام برخی مناطق به دو زبان ارمنی و عثمانی نوشته شده است.

چاپخانه سن‌لازار، متعلق به جماعت مذهبی ارمنی معروف به مخیتاری‌ها، که در سده هجدهم و نوزدهم میلادی دوران شکوفایی خود را می‌گذراند، نقشه‌ها و کتاب‌های بی‌شماری به زبان ارمنی و زبان‌های خارجی چاپ کرده است. این چاپخانه تا نیمه قرن بیستم نقشی بسزا در حوزه چاپ و نشر و زندگی فرهنگی ارمنیان داشت.

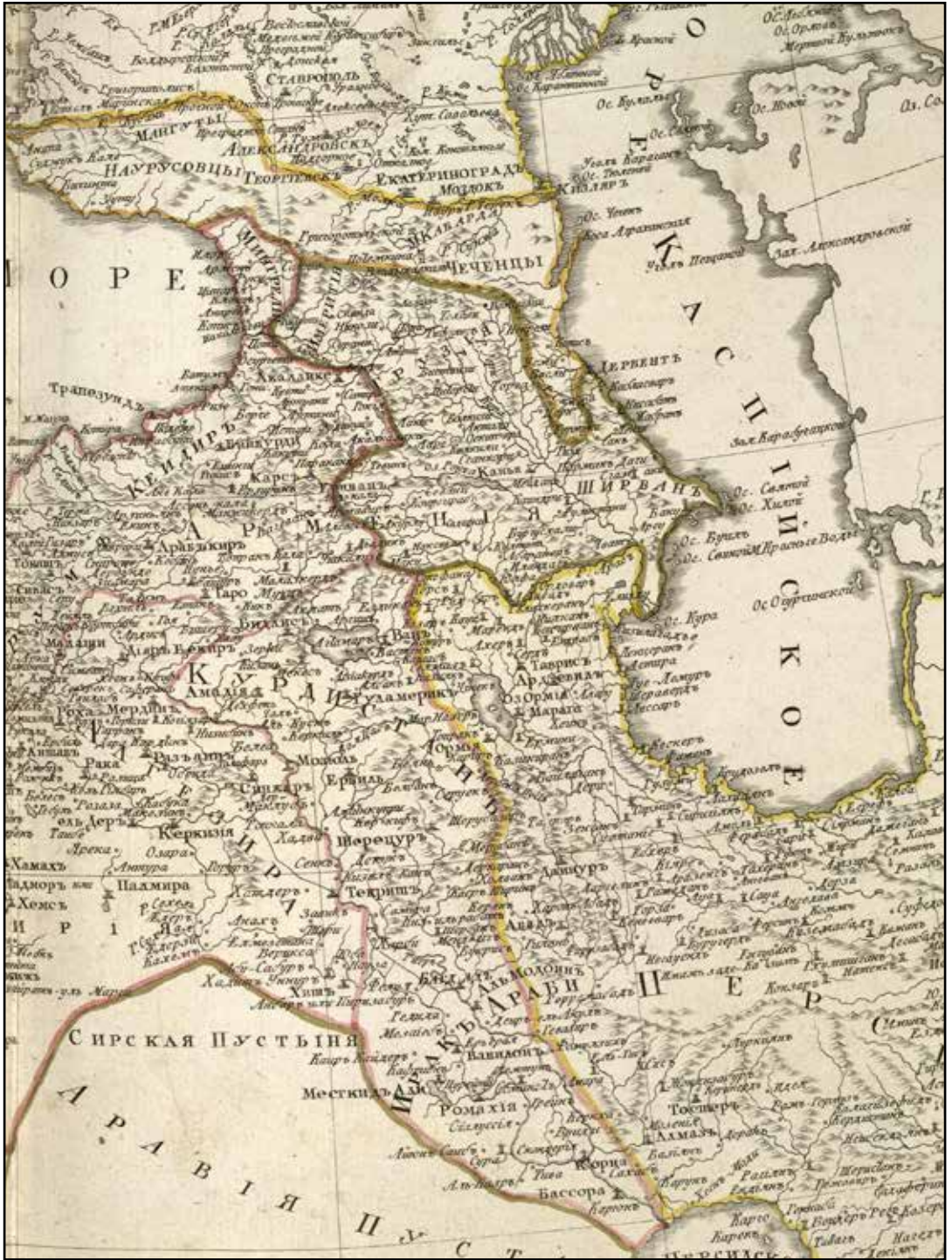
اندازه‌ها: ۲۷ x ۲۶ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps 43305 (17).

نقشه شماره ۴۷ و ۴۷ الف - نقشه به زبان روسی، با نام «ترکیه آسیایی، آناتولی، شامل ارمنستان، کردستان، الجزیره، عراق عرب»، برگرفته از اطلس جدید یا مجموعه نقشه‌های اکناف جهان است که در ۱۷۹۳ م در سن‌پترزبورگ به چاپ رسیده. این اطلس ترجمه اطلسی فرانسوی با همین عنوان است که به زبان روسی ترجمه شده. اطلس فرانسوی در ۱۷۶۲م در پاریس چاپ شده بود.

ارمنستان در این نقشه بین امپراتوری عثمانی و روسیه تقسیم شده است. منطقه شرق دریای خزر، که پیش از این از آن یا آلبانی نام داشت، در اینجا شیروان نامیده شده و نام آذربایجان کلاً از نقشه غایب است. نام دریاچه‌های ارمنستان آقتامار (Akhtamar - وان)، گوکجا (Geghama/Sevan - گغام/سوان) و ارومیه است. از شهرهای مهم نام مانازگرد (ملازگرد)، ایروان، آرابگیر (Arabkir)، قارص، موش، آرچش، وستان، وان، بتلیس، بایبورت (Baiburt)، نخجوان، ارزروم و اخلات آمده است. دریای خزر، کم و بیش، شبیه به شکل واقعی خود ترسیم شده.

اندازه‌ها: ۴۴ x ۳۳ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps C.27.f.3.

نقشه شماره ۴۷ الف

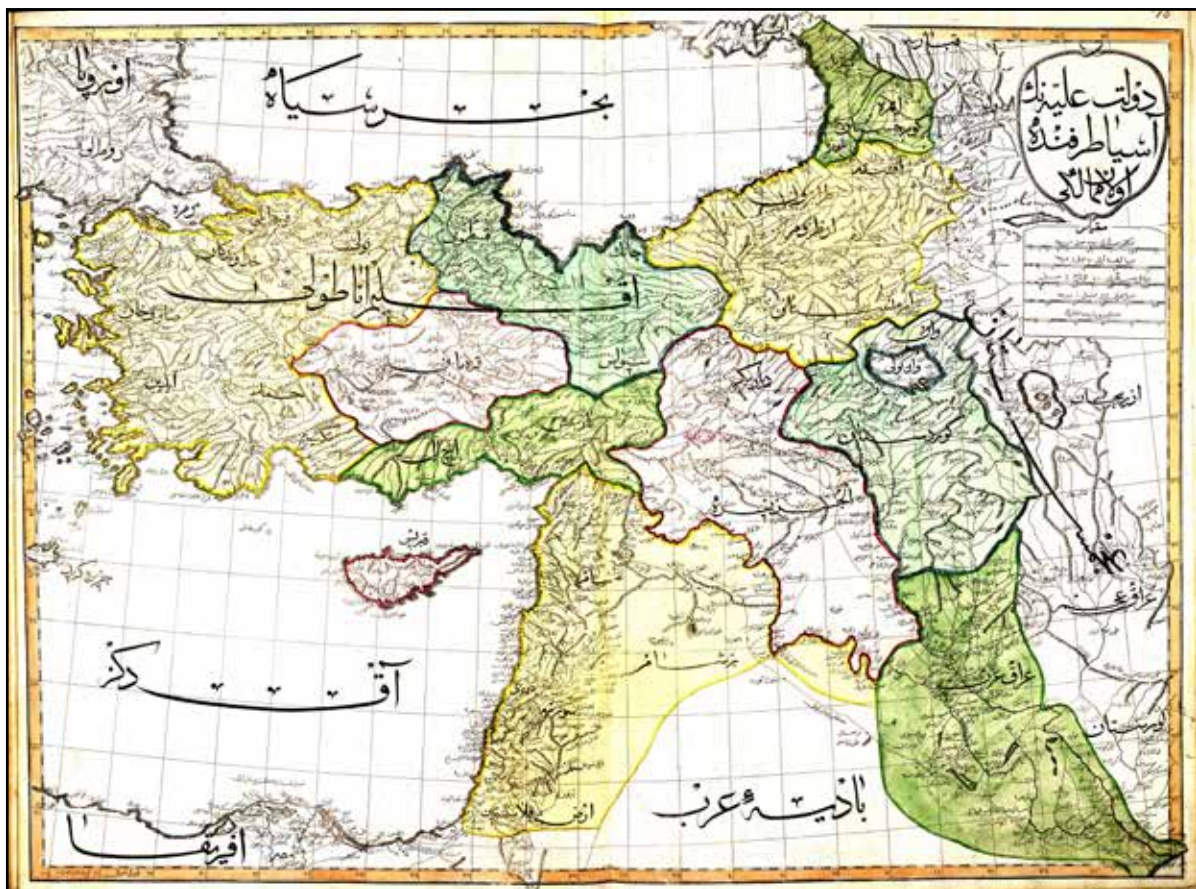

نقشه شماره ۴۸ - نقشه‌نگار فرانسوی، روبرت دو ووگندی (۱۶۸۸ - ۱۷۶۸م)، اطلس جدید جیبی خود را در ۱۷۶۲م منتشر کرد. نقشه‌ای که در اینجا مشاهده می‌شود، به نام «نقشه جهان در قرون وسطا»، از اطلس جدید جیبی گرفته شده که خاورمیانه و قفقاز جنوبی را در بر دارد.

ارمنستان از اژان تا کیلیکیه گسترش یافته و با حاشیه‌ای صورتی رنگ مشخص شده است. از جنوب، با آشور و بین‌النهرین و از شمال، با گرجستان هم‌مرز است. باغ پردیس یا بهشت زمینی در مرکز ارمنستان، شمال غربی دریاچه وان، واقع شده است.

استان آذربایجان ایران، در جنوب رود ارس، در محدوده ایران قرار گرفته. دریاچه‌های وان و ارومیه تقریباً متصل به یکدیگر رسم شده که در واقع چنین نیست. این شیوه در نقشه‌نگاری فرانسوی آن دوره متداول بود.

اندازه‌ها: ۲۵ x ۲۴ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG13، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۴۹ - نقشه «ترکیه آسیایی»، به زبان عثمانی، برگرفته از *اطلس جهان عثمانی*. این نقشه در ۱۸۰۳ و ۱۸۰۴م، بر مبنای *اطلس جامع ویلیام فیدن* (William Faden, ۱۷۵۰-۱۸۳۶م)، در اسکودار (Ushkudar) ترکیه منتشر شد. *اطلس فیدن*، شامل ۵۲ نقشه، در ۱۷۹۷م در لندن چاپ شده است. در *اطلس عثمانی*، تنها ۲۴ نقشه در اندازه بزرگ و به صورت رنگی و با سلیقه ارائه شده. *اطلس* را محمود رؤف ترجمه کرده است.

اطلس، در ۷۸ صفحه، توضیحاتی مفید درباره جغرافیای جهان، زمین، خورشید، ماه و اقوام گوناگون در بر دارد. همچنین، شامل اطلاعاتی درباره کشورها و شهرهای مهم آنهاست. در نقشه، مناطق آسیایی امپراتوری عثمانی دیده می‌شود. ارمنستان بین امپراتوری‌های عثمانی و پارس (عجمستان) تقسیم شده است. در برخی از ولایت‌های شرقی عثمانی، از ارمنستان نام برده شده. علت این نامگذاری آنست که جمعیت این ولایتها بیشتر ارمنی بودند که هنوز در سرزمینهای اجدادشان می‌زیستند.

ایروان (در اینجا روان) و آرارات (در اینجا آرات) در قلمروی ایران قرار گرفته است. تقسیمات ولایت‌های عثمانی به وضوح مشخص شده و بخشی از ولایت‌های وان و ارزروم (ارزروم)، «ارمنستان» یا ارمنستان نامیده شده است.

شکل دریاچه‌های وان و ارومیه در نقشه صحیح نیست. در اینجا نیز، آذربایجان در جنوب رود ارس، یکی از استان‌های ایران است و در شمال رود ارس، در جای آزان قدیم، نام شیروان به چشم می‌خورد. در زمان انتشار این نقشه، هنوز وجود مردم ارمنی و سرزمین ارمنستان برای سلطان‌های عثمانی طبیعی بود در حالی که سلطان‌های بعدی کوشیدند تا وجود آنان را انکار کنند.

اندازه‌ها: ۷۲ x ۵۴ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: OIOC 14999.h.2(2),f.1

Longitude du Méridien de Latèce.

Écrit par Visvaldon.

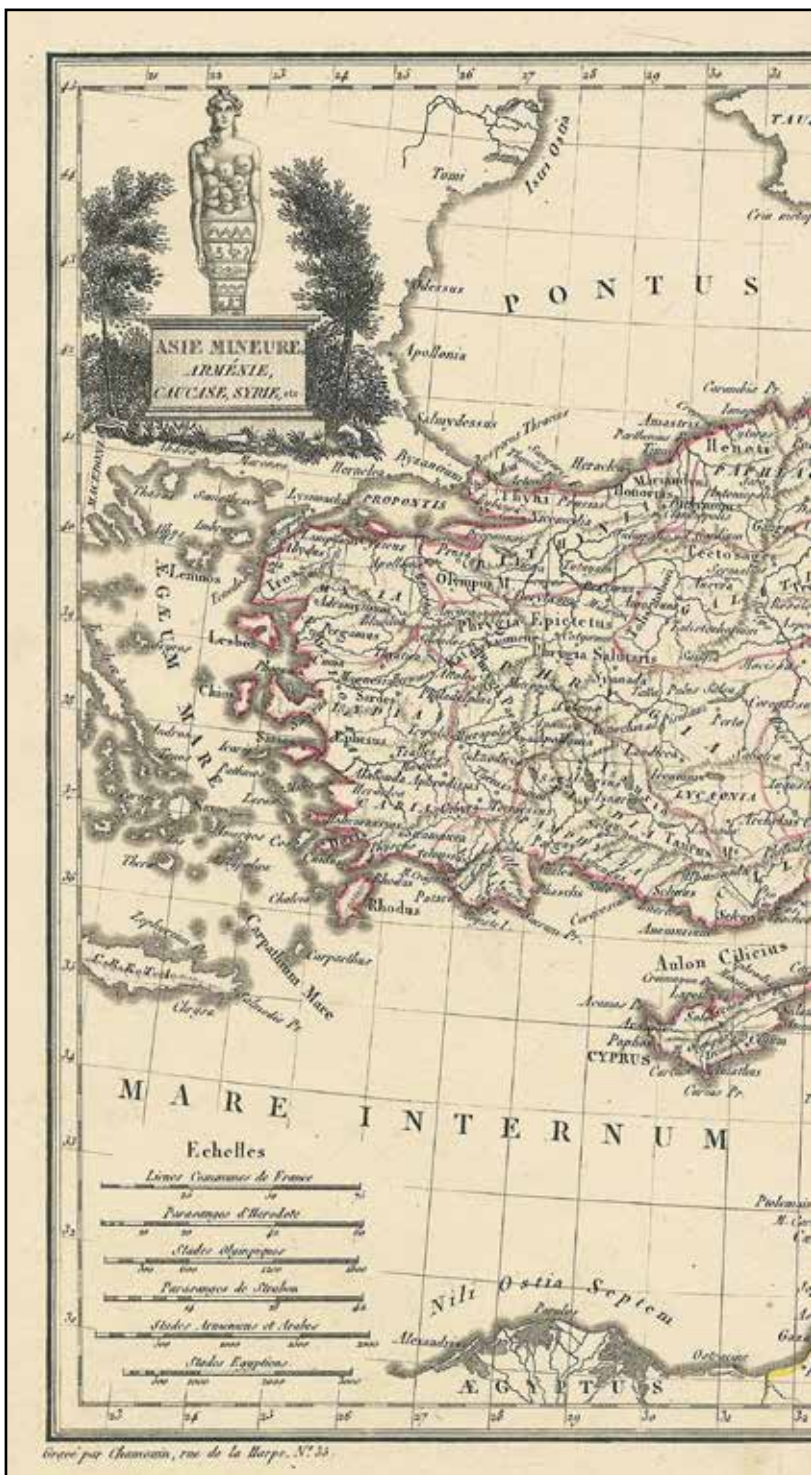
نقشه شماره ۵۰ - نقشه «آسیای صغیر، ارمنستان، سیرکاسیا، سوریه»، اثر کونراد مالت برون (1826-1875, Malte Brun)، دانمارکی مقیم پاریس، برگرفته از اطلس جامع او که در ۱۸۱۲م در پاریس منتشر شد.

نقشه اگرچه در اوایل قرن نوزدهم میلادی رسم شده ارمنستان را مطابق با مرزهای تاریخی آن با نام استان‌ها نشان می‌دهد. دریاچه‌های وان و ارومیه تقریباً در موقعیت درست خود نشان داده شده‌اند. آتروپاتن (نام استان باستانی آذربایجان ایران)، در ساحل جنوبی رود ارس، در محدوده سرزمین ماد (ایران باستان) رسم شده است.

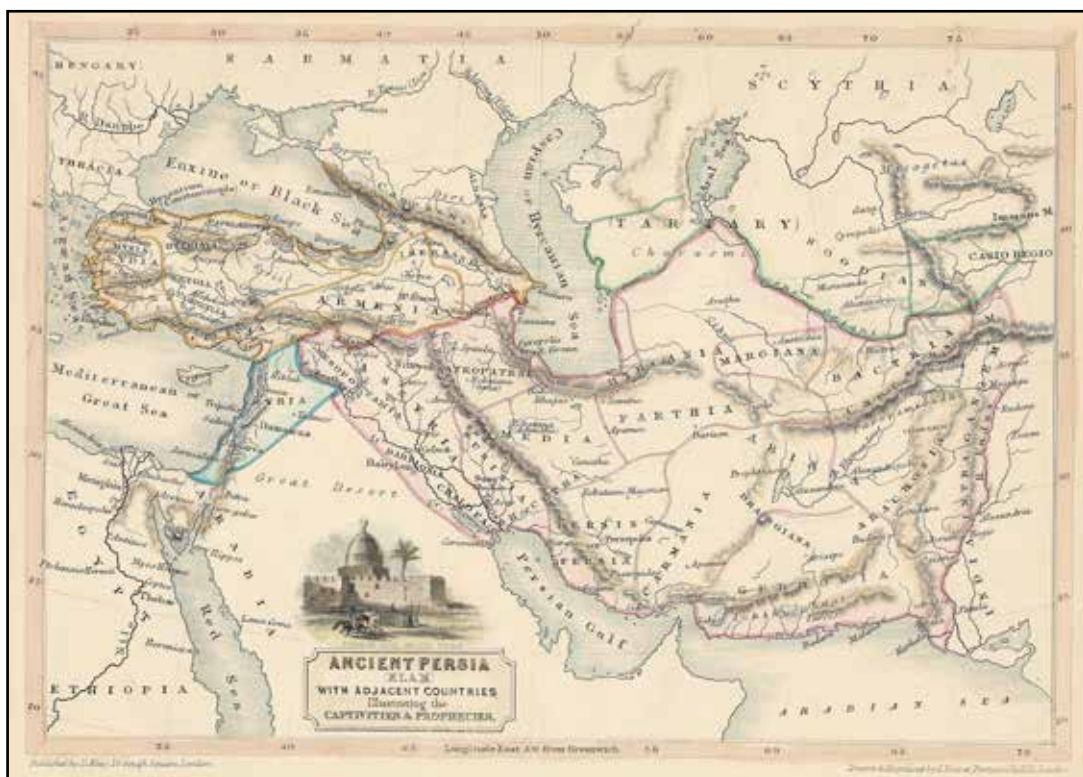
در نقشه، جزئیات جغرافیایی مفیدی درباره این منطقه وجود دارد. دریاچه‌های وان و ارومیه، در حاشیه‌ای زرد رنگ در محدوده ارمنستان قرار گرفته است. منطقه قراباغ تا محل به هم پیوستن رودهای کورا و ارس ادامه دارد.

ارمنستان از شمال با آلبانی (آران) و گرجستان، از جنوب شرقی با آتروپاتن (آذربایجان)، از جنوب با سرزمین ماد و بین‌النهرین و از غرب با چند کشور آسیای صغیر هم‌جوار است.

اندازه‌ها: ۳۰ x ۲۲ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG48، ماتن‌داران ایروان.

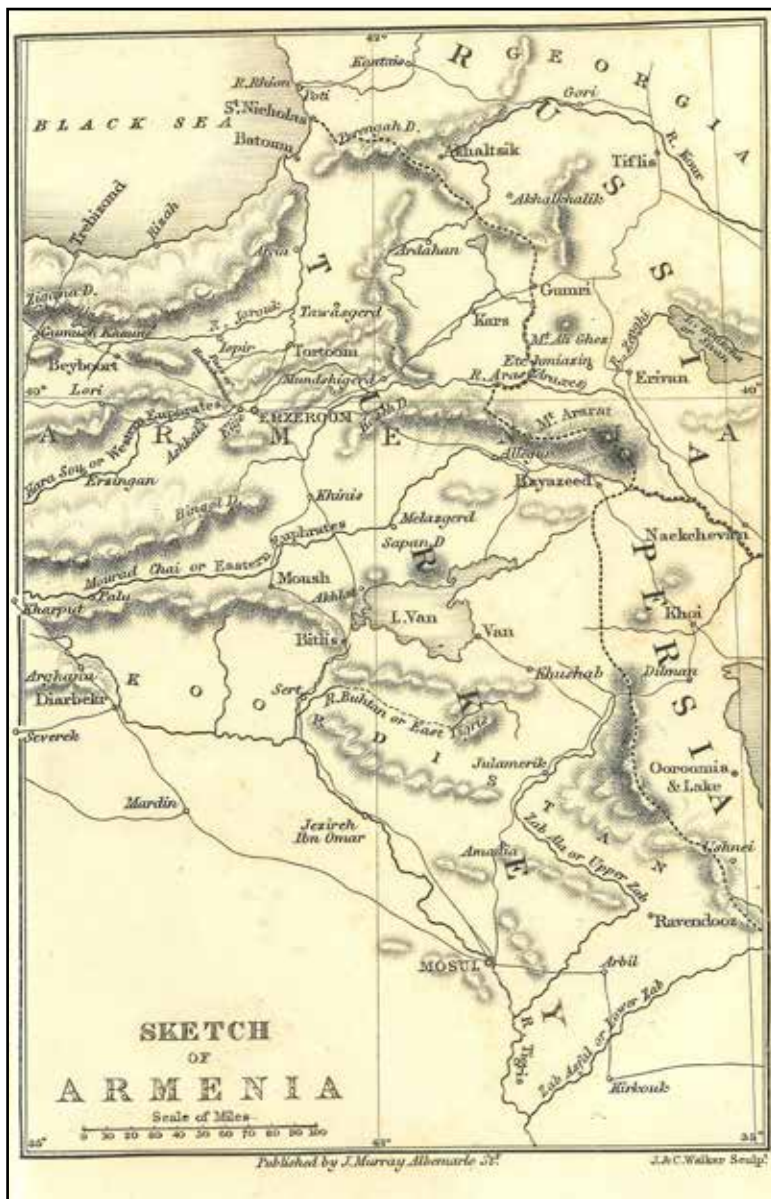

نقشه شماره ۵۱ - نقشه‌ای که در بالا مشاهده می‌شود، با نام «ایران باستان، ایلام و کشورهای همسایه»، برگرفته از اطلس جان دوور (John Dower - اوج شکوفایی ۱۸۲۵ - ۱۸۶۳م) است که در دهه ۱۸۵۰م چاپ شده. در این نقشه، امپراتوری‌های باستانی منطقه رسم شده است.

آسیای صغیر به چندین کشور، از جمله ارمنستان، تقسیم شده. آتروپاتن (آذربایجان) یکی از استان‌های ایران در جنوب رود ارس است. دریاچه وان، آریسا (آرجش) نامیده شده و از شهرهای ارمنستان نام‌های ساموساتا، ساتالا، خرسا (قارص) و نخویوان (نخجوان) به چشم می‌خورد.

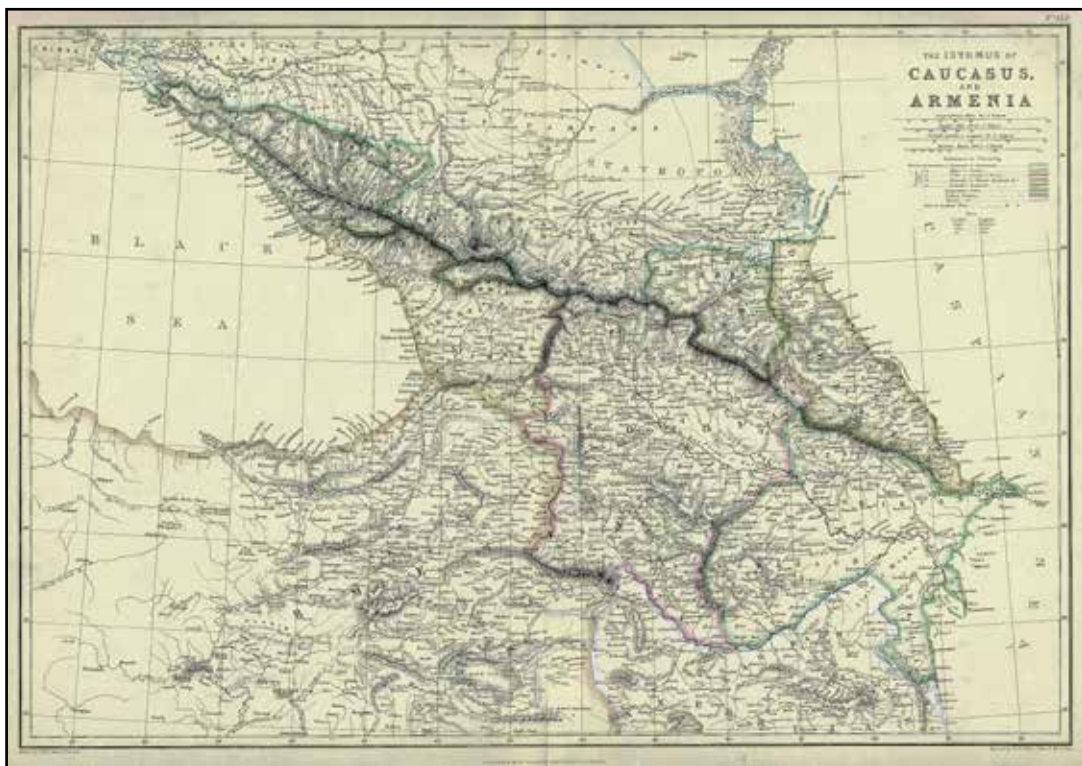
اندازه‌ها: ۲۲ x ۱۶ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره RG11، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۵۲ - نقشه ارمنستان، برگرفته از کتاب سیاستمدار و جغرافی‌دان بریتانیایی، رابرت کرزن (Robert Curzon, ۱۸۱۰ - ۱۸۷۳م). این کتاب، با نام *ارمنستان: یک سال در ارزروم و مرزهای روسیه، ترکیه و ایران*، در ۱۸۵۴م در لندن چاپ شد.

کرزن کارمند سفارت بریتانیا در قسطنطنیه و از ۱۸۴۳م، عضو گروه نقشه برداران مرز ترکیه و ایران بود و نقشه این مرز را در همان دوره رسم کرده است.

در کتاب، نه نقشه دیگر از شهرها و مناظر ارمنستان وجود دارد. در پشت جلد کتاب نیز، نقشه ارمنستان چاپ شده. او شهرهای وان، بتلیس، بایبورت، موش، ارزروم، بایزید، قارص، اردهان، گیومری (Gyumri) و ایروان را در محدوده ارمنستان آورده است. دو شهر گیومری و ایروان تحت سلطه روسیه و مابقی در سیطره عثمانی قرار گرفته. اندازه‌ها: ۱۰ × ۱۵٫۵ سانتی‌متر، برگرفته از کتاب *ارمنستان کرزن*، مجموعه شخصی مؤلف، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۵۳ - نقشه «قفقاز و ارمنستان»، برگرفته از اطلس ادوارد ولر (Edward Weller, ۱۸۱۹-۱۸۸۴م) که در ۱۸۵۸م منتشر شده است. در این نقشه، ارمنستان بین امپراتوری‌های عثمانی و روسیه تقسیم شده زیرا در نیمه‌های سده نوزدهم میلادی، با عقب‌نشینی نیروهای ایرانی از قفقاز، ارمنستان غربی و گرجستان در قلمروی روسیه تزاری قرار گرفت.

در مقایسه با نقشه‌های قبلی، این نقشه جدیدتر و دقیق‌تر طراحی شده است. مرز بین ترکیه و روسیه از روی قلّه‌های آرارات می‌گذرد و ترکیه هیچ مرز مشترکی با نخجوان ندارد. نخجوان به‌صورت بخشی از ارمنستان رسم شده. قراباغ در محدوده روسیه و قره‌داغ در خاک ایران آمده است.

اندازه‌ها: ۳۴ x ۵۰ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، Ref. RG55، ماتناداران ایروان.

کلمه‌ای چند درباره پیشوند «قره»

لازم است به موضوعی مهم درباره نام‌های جغرافیایی مختلف در منطقه شمال غرب ایران اشاره کنیم. در استان آذربایجان ایران، که تا نیمه قرن بیستم میلادی دارای تعداد بسیاری روستای ارمنی‌نشین بود، نام‌هایی متعدد با پیشوند ترکی «قره» دیده می‌شود که در زبان ترکی به معنی سیاه است. این نام‌ها از این قرارند: قره‌باغ (باغ سیاه)، قره‌داغ (کوه سیاه)، قره‌کلیسا (کلیسای سیاه، کلیسای تادئوس مقدس)، قره‌سو (رود سیاه)، قره‌آغاج (درخت سیاه، کهن‌سال‌ترین درخت تبریز) و... در هیچ‌یک از این نمونه‌ها، مفهوم سیاه مصداق ندارد. قره‌باغ نه تنها باغی سیاه نیست بلکه منطقه‌ای بسیار سرسبز است. قره‌داغ ناحیه‌ای کوهستانی است اما هیچ کوه سیاه‌رنگی در آن دیده نمی‌شود و سرتاسر آن مملو از کوه‌های مرتفع است. قره‌کلیسا بنایی سراسر سفیدرنگ است. تنها، در بام یکی از گنبد‌های کلیسا ردیفی با سنگ سیاه‌رنگ چیده شده. قره‌آغاج درختی سیاه‌رنگ نیست بلکه بزرگ‌ترین و

کهن‌سال‌ترین درخت شهر تبریز است.

عبدالعلی کارنگ، نویسنده و ادیب و زبان‌شناس اهل تبریز، در کتاب خود، *تاتی و هرزنی، دو لهجه از زبان باستان آذربایجان*، چاپ ۱۳۳۳ش، به این موضوع پرداخته و آن را این‌گونه شرح داده:

«کلمهٔ 'قره' یا 'قارا' از 'قله' یا 'کالا' مشتق شده و در لهجهٔ باستانی هرزنی، به معنی 'بزرگ' به‌کار رفته است. هرزنی لهجه‌ای از زبان پهلوی است که تا حدود سدهٔ پانزدهم میلادی در استان آذربایجان ایران متداول بوده. در روستای گلین-قیه استان آذربایجان، تا به امروز 'کالا' به معنی 'بزرگ' مورد استفاده است، همانند واژهٔ 'کلان' در زبان فارسی که 'بزرگ، عظیم، تنومند' معنی می‌دهد»^۱.

یک بار، این موضوع را برای هم‌کلاسی خود، مهندس داریوش بایبردی، که اهل خلخال از شهرهای استان آذربایجان است، شرح دادم. با تعجب گفت که پدر بزرگی داشته که قد او بیش از دو متر بوده و همهٔ خانواده او را «قره‌آقا» صدا می‌زدند. این نام احتمالاً به علت قد او بوده نه رنگ چهره‌اش.

بنا بر استدلال عبدالعلی کارنگ، واژهٔ «قره» از اینجا ریشه گرفته و احتمالاً به معنی «بزرگ» است. با در نظر گرفتن این توضیحات و ترجمهٔ واژهٔ «قره»، نام مناطق یاد شده معنی‌دار و کاربرد آن منطقی می‌شود. بنابراین، قره‌باغ، باغ بزرگ، قره‌داغ، کوه بزرگ، قره‌کلیسا، که در واقع بزرگ‌ترین دیر جامع در منطقهٔ آذربایجان است، کلیسای بزرگ، قره‌سو، که رودی کم‌عمق ولی پهن و عریض است، رود بزرگ، و قره‌آعاج، که تنومندترین درخت تبریز است، درخت بزرگ معنا می‌دهند.

در تأیید کلمهٔ «قره» به معنی «بزرگ»، زبان‌شناسان و تاریخ‌نگاران متعددی مطلب نوشته‌اند، از جمله احمد کسروی، تاریخ‌نگار و زبان‌شناس شهیر ایرانی، اهل تبریز؛ باگراود اولوبابیان، تاریخ‌نگار ارمنی^۲، همچنین، حسین علی کاتبی، عنایت‌الله رضا، محمد علی ریاحی خوبی، ابراهیم پورداوود، رضا شووار و ... .

نقشهٔ شمارهٔ ۵۴، (در صفحهٔ بعدی) - این نقشه، با نام «ارمنستان، بین‌النهرین، بابل، آشور و کشورهای همسایه»، برگرفته از *اطلس باستان اثر جغرافی‌دان و تاریخ‌نگار آلمانی قرن نوزدهم میلادی، کارل فن اشپروئر (Karl von Spruner, ۱۸۰۳ - ۱۸۹۲م)*، است که در ۱۸۵۵م منتشر شده و دقیق‌تر و کامل‌تر از نقشه‌های قبلی است. بیشتر نام‌ها به زبان لاتین و همچنین، با تلفظ بومی آن اما با حروف لاتین نوشته شده.

مانند نقشهٔ مالت برون، در اینجا نیز ارمنستان بزرگ با حاشیه‌ای زرد رنگ مشخص و ارمنستان باستان با تقسیمات استان‌های خود رسم شده. آتروپاتن (آذربایجان) یکی از استان‌های سرزمین ماد است که در جنوب رود ارس قرار گرفته. سرزمین‌های جنوبی منطقهٔ وان «کردستان» نامیده شده است.

نقشه دارای اطلاعات جغرافیایی دقیق و مفیدی است. نام استان‌ها و شهرهای مهم ارمنستان باستان به هر دو زبان ارمنی و لاتین آورده شده. سرزمین ارمنستان، در غرب، از رود فرات تا محل تلاقی رودهای ارس و کورا در شرق گسترش یافته است. در اینجا نیز، مانند نقشهٔ ولر (نقشهٔ ۵۳)، مرز بین ایران، ترکیه و روسیه از روی قله‌های آرات عبور کرده. برای جزئیات بیشتر به نقشهٔ شمارهٔ ۵۵ مراجعه شود.

اندازه‌ها: ۳۵ x ۴۱ سانتی‌متر، مجموعهٔ شخصی مؤلف، شمارهٔ RG33، ماتناداران ایروان.

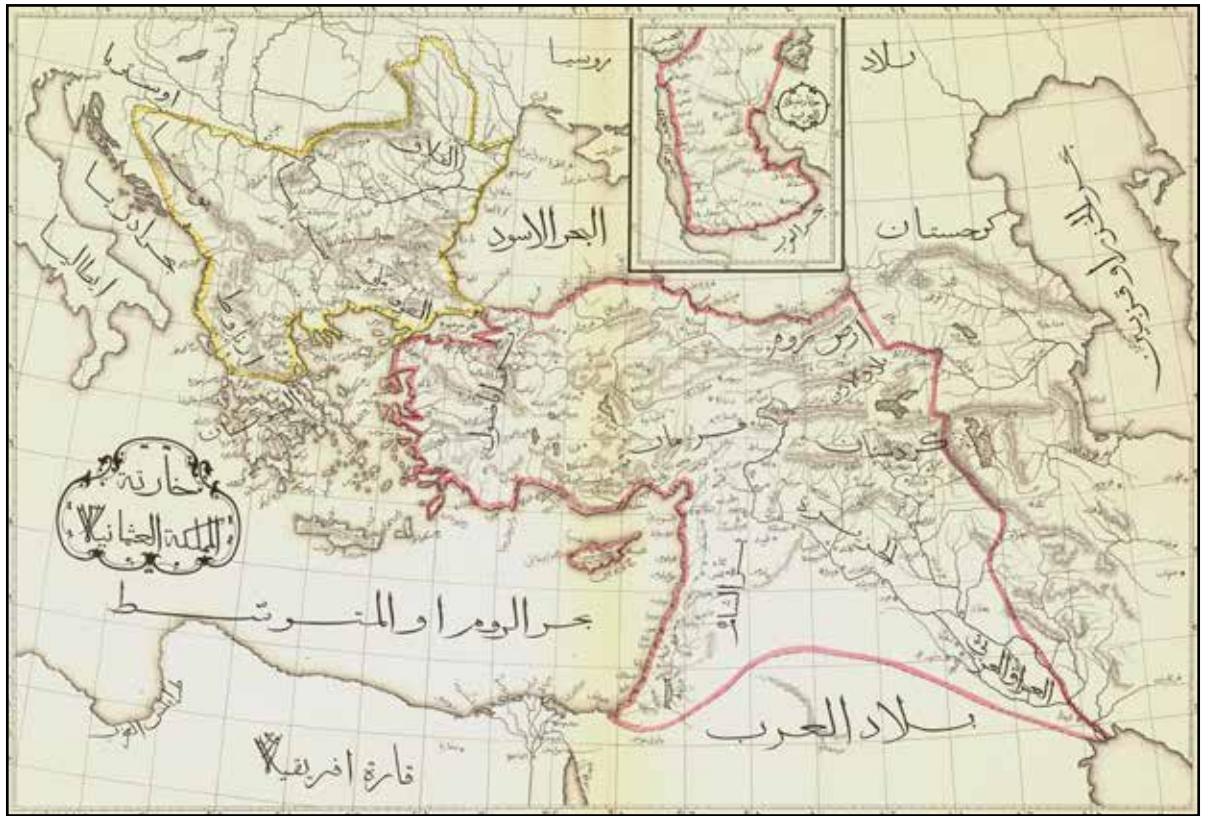
^۱ عبد‌العلی کارنگ، *تاتی و هرزنی، دو لهجه از زبان باستان آذربایجان* (تهران: بنگاه بازرگانی و مطبوعاتی واعظ‌پور، ۱۳۳۳)، ص ۴۳.

^۲ احمد کسروی، *مقالات کسروی*، گردآورنده یحیی ذکاء (تهران: یاسمین، ۱۳۳۴)، ص ۳۶۵ و ۴۳۱.

^۳ باگراود اولوبابیان، *حکومت خاچن در سدهٔ دهم تا شانزدهم میلادی* (ایروان: فرهنگستان علوم ارمنستان شوروی، ۱۹۷۵)، ص ۴۲.

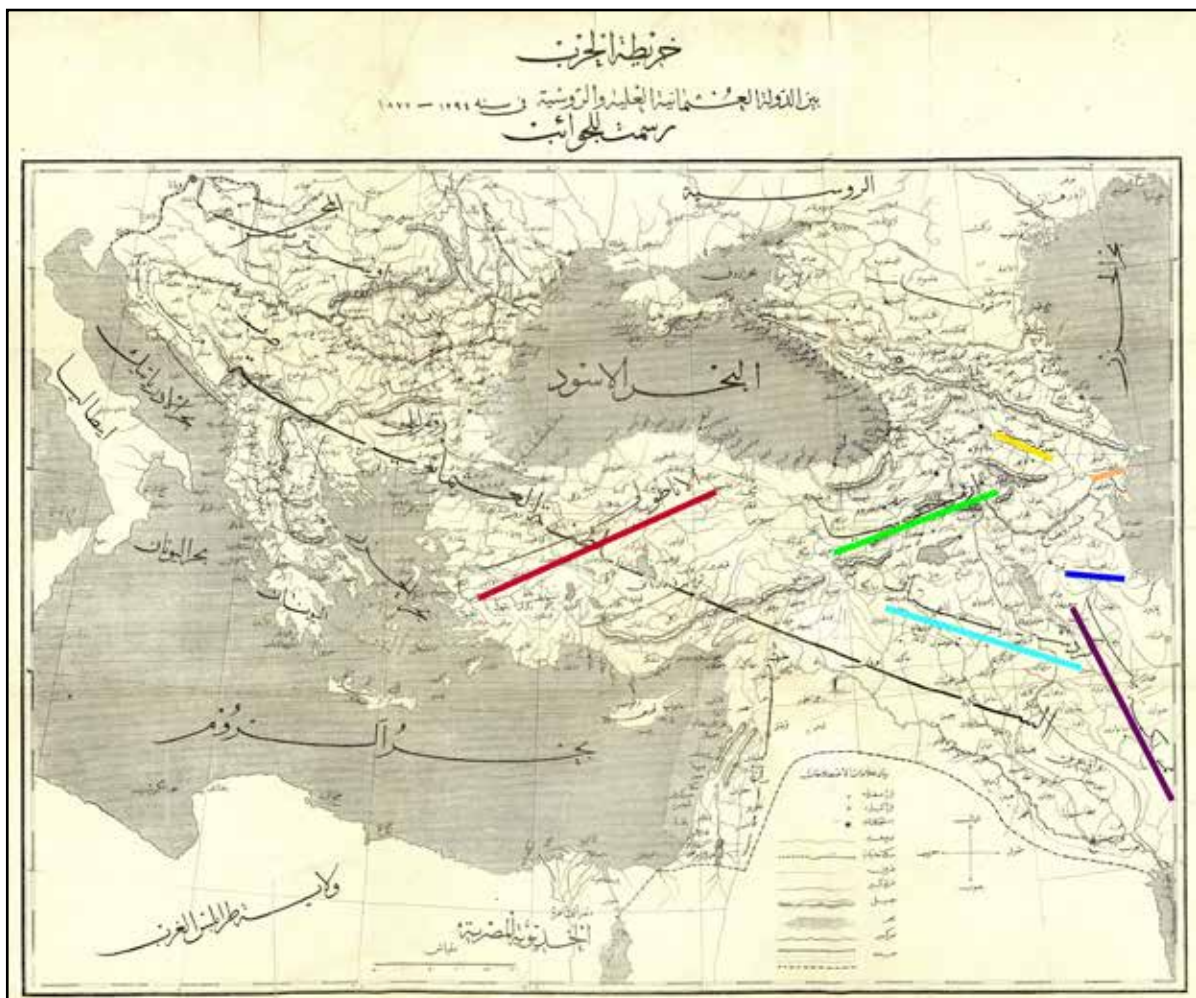

نقشة شماره ۵۴

نقشه شماره ۵۵ - این نقشه، با نام «کشور عثمانی»، برگرفته از اطلس جهان است که در ۱۸۶۷م در قسطنطنیه منتشر شده. اطلس جهان به زبان عربی و شامل نقشه‌هایی از کشورهای دیگر و مناطق شرقی مدیترانه است. در این نقشه، ارمنستان بین امپراتوری‌های عثمانی و روسیه تقسیم شده. اگرچه مناطق وان و ارزروم زیر سلطه عثمانی قرار داشت در نقشه با نام «بیلااد الارمن»، یعنی کشور ارمنستان، از آنها نام برده شده و شهرهای بایزید، وان، ارزروم (ارضروم)، بتلیس، موش و ارزرنجان (بیرزنکا) را در بر دارد.

اندازه‌ها: ۴۲ x ۲۹ سانتی‌متر، کتابخانه بریتانیا، لندن، شناسه: Maps 42.d.1.f.2.

نقشه شماره ۵۶ - این نقشه را، با نام «نقشه جنگ بین کشورهای عثمانی و روسیه در ۱۸۷۷م»، وزارت جنگ عثمانی تهیه و چاپ کرده که وضعیت سرحدات ترکیه عثمانی و امپراتوری روسیه را مشخص می‌کند. نام امپراتوری عثمانی با حروف شیب‌دار، در منطقه‌ای بین ایران و یونان، از راست به چپ نوشته شده. فقط، شبه‌جزیره آسیای صغیر به‌درستی «آناتولی» نامیده شده و در نقشه، با خط قرمز مشخص است.

نام ارمنستان با خط سبز رنگ مشخص شده و از مالاتیا تا سوان گسترش یافته است. ایران با خط بنفش و استان آذربایجان ایران، در جنوب رود ارس، با خط آبی تیره مشخص شده. منطقه ترک‌نشین، در شمال رود ارس، شیروان نام دارد و با خط نارنجی مشخص شده است. در قسمت شمالی نقشه، در جنوب قفقاز، نام آذربایجان وجود ندارد.

اندازه‌ها: ۴۰ x ۵۵ سانتی‌متر، مجموعه شخصی مؤلف، شماره Ref. RG191، ماتناداران ایروان.

نقشه شماره ۵۸ - این نقشه - که وودرو ویلسون (Woodrow Wilson)، رئیس جمهور ایالات متحده آمریکا، در اوت ۱۹۲۰م آن را امضا کرده - بر مبنای مذاکرات فرانسه و بریتانیا در لندن، پس از پایان جنگ جهانی اول و معاهده سور (Sèvres)، تهیه شده است. هرچند در این پیمان مرزهای بین جمهوری ارمنستان و ترکیه تعیین و حکم داوری به ایالات متحده آمریکا، به رهبری وودرو ویلسون، داده شد هیچ اقدام مؤثری برای اجرای این حکم صورت نگرفت و مفاد عهدنامه بر روی کاغذ باقی ماند.

طبق این نقشه، اراضی ارمنستان باستان به وسعت ۱۶۰ هزار کیلومتر مربع، شامل چهارصد کیلومتر از سواحل دریای سیاه، به ارمنستان باز می‌گردد، سرزمین‌هایی که در طول دو و نیم هزاره، به طور مستمر، ارمنی‌نشین بوده است. این عهدنامه بی‌تردید بیانگر آن است که پایه‌گذاری ارمنستان مستقل در سرزمین‌های ارمنستان بزرگ مورد قبول بریتانیای کبیر، فرانسه، ایتالیا، ژاپن و امپراتوری عثمانی بوده که آن را تأیید و امضا کرده‌اند.

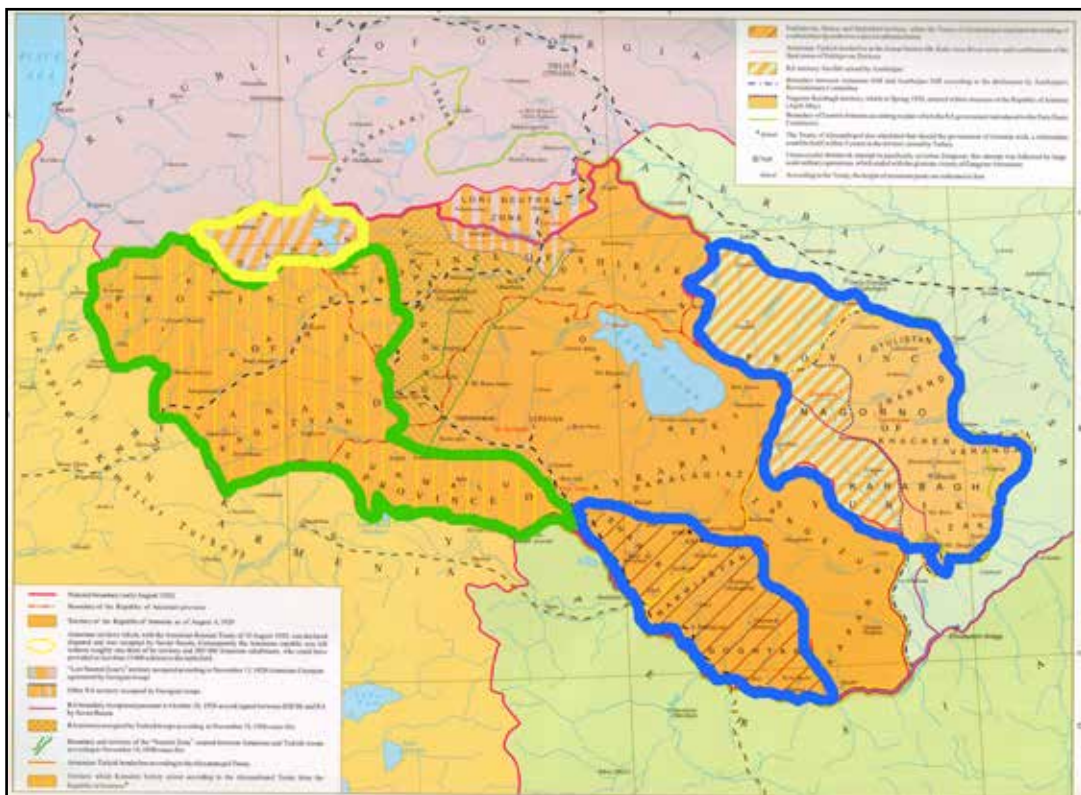
مقیاس: ۱/۱,۰۰۰,۰۰۰، ایالات متحده آمریکا، کتابخانه کنگره آمریکا، واشنگتن.

شناسه: Ref. ID g 743fct000 197

نقشه شماره ۵۹ - این نقشه در ۱۹۱۸ و ۱۹۱۹ م، در دوره استقرار نخستین جمهوری مستقل ارمنستان، تهیه شده است، زمانی که دولت‌های غربی تلاش می‌کردند راه حلی مناسب برای تعیین عادلانه مرزهای ارمنستان بیابند. در این نقشه، که «کشورهای جدید آسیا» نام دارد، محدوده آسیای صغیر، یعنی ترکیه، کوچک‌تر است و ارمنستان از دریای خزر تا دریای سیاه - شامل مناطق وان، دیاربکر، مالاتیا، مرعش (Marash) و آرابگیر - رسم شده. همچنین، سوریه، فلسطین و بین‌النهرین به صورت سه کشور معرفی شده‌اند.

این نقشه را در ۱۹۲۰ م انتشارات امریکایی کرامب، در شیکاگو، بر مبنای مذاکرات دو طرف جنگ و تصمیمات اتخاذ شده در آن زمان، تهیه و چاپ کرده که در *اطلس کامل جهان معاصر*، صفحه ۳۹۶، جای گرفته است. طبق این نقشه، مرزهای جدید ترکیه، سوریه، بین‌النهرین و ارمنستان احتمالاً به این شکل خواهد بود. کتابخانه دانشگاه شیکاگو.

نقشه شماره ۶۰ - این نقشه برگرفته از جلد دوم اطلس ارمنستان است که در ۲۰۰۸م در ایروان منتشر شده. محدوده جمهوری ارمنستان در وسط نقشه قرار دارد و در پیرامون آن، مناطقی هستند که بخشهایی از ارمنستان بودند ولی در سالهای بعد از طرف کمونیستها به همسایگان هدیه شدند. این مناطق با حاشیه‌هایی به رنگ‌های مختلف دیده می‌شود.

مناطقى که بر اساس عهدنامه آلكساندرپول (Alexandropol or Gyumri)، در دوم دسامبر ۱۹۲۰م و عهدنامه قارص، در ۱۳ اکتبر ۱۹۲۱م، از ارمنستان جدا و به ترکیه واگذار شد در حاشیه‌ای سبز رنگ قرار گرفته که شامل قارص، اردهان، ایگدیر، آنی (Ani) و آرارات است. اگرچه طبق اعلامیه رسمی دسامبر ۱۹۲۰م قراباغ و نخجوان در محدوده جمهوری ارمنستان شناخته شد چندی بعد، در ۵ ژوئیه ۱۹۲۱م، با اجبار و تحمیل استالین و با امضای معاهده، این اراضی را، که ارمنیان جمعیت مطلق یا بخش بزرگی از آن را تشکیل می‌دادند، بار دیگر جدا و به جمهوری آذربایجان واگذار کردند.

نقشه شماره ۶۱ - این نقشه مربوط به ارمنستان شوروی است و مرزهای کشور را در ۱۹۲۸م نشان می‌دهد. سه دریاچه شور واقع در جنوب شرقی دریاچه سوان در خاک ارمنستان قرار دارند که در ۱۹۳۰م به جمهوری آذربایجان واگذار شدند. بدین ترتیب، مساحت کل ارمنستان شوروی کمتر از یک دهم سرزمین‌های ارمنستان بزرگ شد. ه. الیبکیان (H. Elibakian) نقشه را تدوین و در چاپخانه لوس ژوگومات (Lusjoghkomat)، در ایروان منتشر کرده است.

نقشه شماره ۶۲ - در این نقشه، ارمنستان و منطقه خودمختار قراباغ مشاهده می‌شود. ارتباط ارمنیان ساکن منطقه خودمختار قراباغ با ارمنستان، به علت جدایی منطقه ارمنی‌نشین قراباغ از ارمنستان، قطع شده بود. مناطق آبی رنگ نواحی‌ای است که جمهوری آذربایجان طی سالهای ۱۹۲۵ - ۱۹۳۵م آن را اشغال کرد و با راهنمایی و موافقت حزب کمونیست مسکو، به خاک جمهوری «برادر»، آذربایجان، الحاق شد.

برای جزئیات بیشتر به کتاب سرزمین‌های از دست‌رفته ارمنستان شوروی و منطقه خودمختار قراباغ، در دهه های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰م، اثر مشترک کارن خاچاتوریان (Karen Khachaturyan)، هامو سوکیاسیان (Hamo Sukiasyan) و گغام بادالیان (Gegham Badalyan) مراجعه شود. ناشر کتاب مؤسسه تاریخ فرهنگستان علوم جمهوری ارمنستان در ایروان در ۲۰۱۵م است.

نقشه شماره ۶۳ - نقشه جمهوری ارمنستان و آرتساخ/قره باغ، طبق اوضاع حاکم در ۲۰۱۵م.

کتاب‌شناسی

به زبان فارسی، ترکی عثمانی و عربی:

- جوادی، عباسعلی. *آذربایجان و زبان آن، اوضاع و مشکلات ترکی آذری در ایران*. بی‌جا: کتاب‌فروشی ایران، ۱۹۸۹.
- خلیل الله مقدم، احمد. *آذربایجان واقعی کجاست؟ تاریخ و زبان آذری کدام است؟*. بن: آسمان، ۱۳۸۷.
- رضا، عنایت الله. *آذربایجان و اران (آلبانیای قفقاز)*. تهران: ایران‌زمین، ۱۳۶۰.
- قزوینی، زکریا. *آثار البلاد*. لندن: کتابخانه بریتانیا، شناسه MS Or. 3623. [نسخه خطی].
- کاتب چلبی. *جهان‌نما*. لندن: کتابخانه بریتانیا، شناسه MS ref. Or. 1038. [نسخه خطی].
- کارنگ، عبدالعلی. *تاتی و هرزی، دو لهجه از زبان باستانی آذربایجان*. تهران: بنگاه بازرگانی و مطبوعاتی واعظ‌پور، ۱۳۳۳.
- کسروی، احمد. *مقالات کسروی*. گردآورنده یحیی ذکاء. تهران: یاسمین، ۱۳۳۴.
- _____ . *آذری یا زبان باستان آذربایگان*. [بی‌جا]: هزار کرمان، ۱۳۸۷.
- گالیچیان (فالیچیان)، روبن. *جعل تاریخ، آذربایجان، ارمنستان و جدال بر سر اوهام*. ترجمه بابک واحدی. تهران: [بی‌نا]، ۱۳۹۲.
- _____ . *برخورد تواریخ در جنوب قفقاز، بازنگاری نقشه‌های آذربایجان، ارمنستان و ایران*. ترجمه پروین دانشور. تهران: ثالث، ۱۳۹۴.

دیگر زبان‌ها:

- Bagrow, Leo. *History of Cartography*. translated by R. A. Skelton. revised edition. Harvard: Harvard University Press, 1964.
- Brown, Lloyd A. *The Story of Maps*. London: Crescent Press, 1951.
- Bunbury, E. H. *History of Ancient Geography*. NY: Dover, 1932 & 1951, 2 volumes.
- Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Leiden/London: Brill/Luzac. 1960, vol. 1.
- Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Leiden/London: Brill/Luzac. 1971, vol. 3.
- Galichian, Rouben. *Historic Maps of Armenia. The Cartographic Heritage*. London & New York: I.B. Tauris, 2004.
- . *Countries South of the Caucasus in Medieval Maps*. London: Komitas Institute and Yerevan: Printinfo Art Books, 2007.
- . *Glance into the History of Armenia Through Cartographic Records*. London: Bennett & Bloom and Yerevan: Zangak, 2015.
- . *History of Armenian Cartography until the Year 1918*. London: Bennett & Bloom and Yerevan: Zangak, 2017.

- . *Armenia, Azerbaijan and Turkey, Addressing Paradoxes of Culture, Geography and History*. London: Bennett & Bloom and Yerevan: Zangak, 2019.
- Harley, J. B. ; Woodward, D. *The History of Cartography*, vol. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- . *The History of Cartography*, vol. 2: *Cartography in the Traditional Islamic World, and South East Asian Societies*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Harvey, Miles. *Island of the Lost Maps*. London: Weidenfeld & Nicholson, 2001.
- Harvey, P.D.A. *Medieval Maps*. London: British Library, 1991.
- Hewsen, Robert H. *Ashxarhatsuyts: A Seventh Century Geography Attributed to Anania of Shirak, introduction by R. H. Hewsen*. New York: Delmar, 1994.
- Jemjemian, Fr. Sahak. *A School of Cartography in 18th Century St Lazzaro*. Venice: St. Lazzaro, 1981(Armenian).
- Khanzadian, Zadig. *Atlas de cartographie historique de l'Armenie*. Paris: 1960.
- Meisami ; Starki (eds). *Encyclopaedia of Arabic Literature*. London and NY: Routledge, 1998.
- Moreland, C. ; Bannister, D. *Antique Maps*. London: Phaidon-Christie's, 1986.
- Nersessian, Vrej. *Catalogue of Early Armenian Books*. London: British Library, 1980.
- Ptolemaeus, Claudius (Ptolemy). *The Geography*. translated by E.L. Stevenson. New York: Dover, 1991.
- . *Geographia*. Ulm: Munster Edition, 1482 (Lain).
- Siebold, Jim. *Index of Cartographic Images 6,200BC to 400AD*.
<http://www.myoldmaps.com/maps-from-antiquity-6200-bc>.
- Stepanian, Hovhannes. *Armenian Cartographic Publications during the 260 years*. Yerevan: Soviet Armenian Academy of Sciences, 1957 (Armenian).
- Strabo. *The Geography*. trans. C. Hamilton ; W. Falconer ; H. Bohn. London: [s.n.] 1856, vol.2.
- Tibbetts, G. R. *Arabia in Early Maps*. London: Falcon-Oleander, 1978.
- Tooley, R.V. ; Bricker, Charles. *Landmarks of Mapmaking*. Ware: Wordsworth Editions, 1989.
- Ulubabian, m Babgen. *The Kingdom of Khachen During the 10-16th centuries*. Yerevan: Soviet Armenian Academy of Sciences, 1975 (Armenian).
- Uluhogian, Gabriella. *Un'antica mappa dell'Armenia*. Ravenna: Longo Editore Ravenna, 2001.
- Unger, Eckhard. «From Cosmos Picture to the World Map». *Imago Mundi*, London: [s.n.], 1937, vol.II
- Whitfield, Peter. *The Images of the World*. San Francisco: Pomegranate Artbooks & British Library, 1997.
- Yeremain, S. *Armenia according to "Ashkharhatsuyts"*. Yerevan: Soviet Armenian Academy of Sciences, 1963 (Armenian).

نظرات درباره انتشار نخستین کتاب

« این کتاب مجموعه ارزشمندی از نقشه‌های جهان مربوط به دورانی است که در روابط ژئوپولیتیک سیاست‌های جغرافیایی شرق و غرب بسیار پُر اهمیت بوده است: دوران قبل از اسکندر مقدونی، که این کشور (ارمنستان)، با امپراتوری هخامنشی روابط تنگاتنگ داشته‌است. کهن‌ترین نقشه ارمنستان که به ما رسیده، متعلق به ششصد سال پیش از میلاد می‌باشد. آن، بر روی لوح گلی بابل‌ی کنده‌کاری شده، و جهان توسط اقیانوس‌ها احاطه شده‌است.»

**پروفسور پاتریجیا لیچینی،
خبرنامه انجمن جغرافیایی ایتالیا**

« کتاب زیبایی که بدون شک، برای همه علاقه‌مندان به ارمنستان، بسیار مفید و جالب توجه خواهد بود.»

**پیتر بازر،
مدیر اسبق بخش نقشه‌نگاری کتابخانه بریتانیا**

« این اثر زیبا، در عرصه نقشه‌نگاری ارمنی، خلأ عظیمی را پُر می‌کند و نقش شایسته‌ای در افزایش تعداد اطلس‌های موجود مربوط به ارمنستان دارد. کتاب گالچیان، حاصل بیش از سی سال تلاش بی‌وقفه او، و مطالعات و جمع‌آوری نقشه‌ها در کتابخانه بریتانیا، کتابخانه ملی فرانسه و غیره می‌باشد. البته، در این مجموعه، فقط چند نمونه از کل نقشه‌های کهن مربوط به ارمنستان و منطقه ارائه شده‌اند.»

**دکتر روبرت هیوزن،
نشریه انجمن مطالعات ارمنی شناسی - آمریکا**

« مجموعه نقشه‌ها و متون تحقیقاتی در این کتاب، تأکید بر آن دارند که نقشه‌های کهن، بیش از آن که به عنوان اشیای جذاب و چشم‌نواز، قباب شوند و دیوارها را تزئین کنند، ابزاری نفیس و حیاتی برای مطالعات تاریخ، علوم و تجارت بین‌المللی، هستند. این کتاب، گرچه مختصر، اما تحقیقات ارزشمندی است، که یادآور می‌شود برای تدوین نقشه‌های صحیح چه مشکلات عملی بایستی برطرف می‌شدند، و این که برای بررسی تاریخ، پیشرفت آرمان‌های سیاسی و توسعه تجارت، داشتن نقشه‌های جغرافیایی، امروزه یک نیاز حیاتی است.»

**گریستوفر جی واکر،
تاریخ‌نگار - لندن**

« این اثر، بی‌گمان، برای شناخت ارمنستان و خاورمیانه، خلأ بزرگی را پُر می‌کند.»

**کلود آرمن موتافیان،
تاریخ‌نگار - پاریس**

www.roubengalichian.com

درباره روبن گالچیان (قالچیان)

روبن گالچیان، در خانواده مهاجر ارمنی در تبریز متولد شده‌است. والدینش در ۱۹۱۵م از نسل‌کشی ارمنیان جان سالم به در برده، از شهر وان مهاجرت کرده و از راه ارمنستان، گرجستان و فرانسه، به تبریز رسیده بودند.

وی تحصیلات دبیرستانی را در تهران فرا گرفته، و سپس با دریافت بورس تحصیلی از دانشگاه آستون، در بیرمنگام انگلیس، در رشته مهندسی، در ۱۹۶۳م فارغ‌التحصیل شده‌است.

پس از ۳۶ سال کار در شرکت ملی نفت ایران، مهندسین مشاور برنا و نارگان از سال ۱۹۷۰م، در کنار شغل حرفه‌ای و با انگیزه شخصی، به تحقیقات در عرصه دانش جغرافیای پرداخته‌است. پس از اقامت در لندن از ۱۹۸۱م، موفق شده‌است مطالعات و کارهای پژوهشی خود را با استفاده از منابع غنی و میراث ارزشمند نقشه‌نگاری در کتابخانه‌های بریتانیا و اروپا، با جدیت تمام ادامه دهد.

اولین کتابش را در قطع بزرگ، به زبان انگلیسی، در ۲۰۰۴م، به نام « Historic Maps of Armenia » (نقشه‌های تاریخی ارمنستان) منتشر کرده‌است. این کتاب به سه زبان ارمنی، روسی و انگلیسی در یک جلد، در ۲۰۱۵م تجدید چاپ شده‌اند. پس از آن، آثار متعددی تدوین و منتشر کرده‌است.

روبن قالچیان، برای خدمات ارزنده‌اش در زمینه نقشه‌نگاری تاریخی ارمنستان، در ۲۰۰۸م، توسط آکادمی علوم ارمنستان به درجه دکتری افتخاری نایل شده‌است. همچنین، در ۲۰۱۳م برای خدمات برجسته در عرصه فرهنگی، نشان افتخار «موسی خورنی» به وی اعطا شده‌است.

وی متاهل می‌باشد و مدت کوتاهی در سال، در لندن و اوقات بیش‌تری در ایروان زندگی می‌کند.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۶۷-۰۲۷-۴

ISBN: 978-600-267-027-4